

cemaatlerin canlı canlı gömüldüğü, umutların heba edildiği, potansiyellerin yitirildiği gerçeğini kabul etmeye hazır olmaya dayanır. Böyle bir bilgi bunları “gerçek tarih”, “milli tarih” denen bir put uğruna silmek ya da söz konusu insani boyutun tembelce unutuşuna kurban etmek yerine yeniden değerlendirecek, bunlara yeniden değer verecektir.

¹ Daha ayrıntılı arka plan bilgisi ve bu kısa makalenin argümanlarına dair tüm ilgili referanslar için, şu makalelerime bakılabilir: “Kazanılabilecek Barış”, *Birikim*, sayı 264/265 (İstanbul: İletişim), Haziran 2011, s. 78-96 ve “Réformes ottomanes et cohabitation entre chrétiens et Kurdes (1839-1915)”, *Etudes rurales* sayı 186, Ocak 2011, özel sayı *Ruralite, urbanité et violence au Kurdistan*, Paris: Editions de l’Ecole des hautes études en sciences sociales, s. 43-60.

DİYARBEKİR 1915¹

**AYHAN AKTAR &
ABDÜLHAMİT KIRMIZI**

bundan yaklaşık altı ay sonra 11 Şubat 1917 tarihinde 23 vilayet ve mutasarrıflığa yolladığı diğer bir telgrafta her şehirdeki Ermenilerin sayısını ve bunların ne kadarının “yerli” ve “yabancı” olduğunu soruyordu.² Vilayetlerden gelen bilgiler, Dahiliye Nezareti memurları tarafından bir rapor haline getirildi. Bu rapora göre, 1914 ile 1917 yılları arasında 1.150.000 Ermeni yok olmuştu. Bu sayı da toplam Osmanlı Devleti sınırları içindeki Ermeni nüfusun %77’sine tekabül ediyordu.³

Talat Paşa’nın raporundaki rakamları esas alırsak, Diyarbakır Vilayeti’nde 1914 yılında 56.166 Ermeni bulunuyordu.⁴ 1917 yılında toplanan veriler içinde Diyarbakır’da kaç Ermeni kaldığına ilişkin bir bilgi yoktur. Fakat Diyarbakır dışındaki şehirlerde dağınık olarak bulunan Diyarbakırlı Ermenilerin sayısının 1.849 kişi olduğunu biliyoruz. Talat Paşa’nın raporundaki verileri değerlendiren Ara Sarafian, Diyarbakır Ermenilerinin %97’sinin ortadan kaybolduğunu ifade etmektedir.⁵

Diyarbakır Valisi Dr. Reşid Bey’in 31 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti’ne yollamış olduğu şifreli telgrafta ise, şu bilgiler vardı: “Vilayet dahilindeki nüfus-ı umumiyeleri 56.000’e baliğ olan Ermenilerden, ordudan talep edilen levazımatın imali için bizzarure muvakkaten [mecburen geçici olarak] alıkonulan 200 kadar sanatkârdan başka kimse kalmamıştır. Vilayat-ı mütecavireden [çevre illerden] gelen kabilelerin kâffesi manâtk-ı muayyeneye [tümü önceden belirlenmiş bölgelere] sevk edilmek üzere Urfa, Haleb ve [Der] Zor’a gönderilmiş, yollarda, ve kasabalarında derdest-i sevk [sevk halinde] kabile bırakılmamıştır.”⁶

Kısacası, III. Ordu’nun ihtiyacı olan malzemeyi (nal, çarık, çizme, at arabası, at eyeri, üniforma vs.) üretme becerisine sahip 200 zanaatkâr dışında kalan tüm Ermeniler Suriye çöllerine sevk edilmişti. Aynı şekilde, 18 Eylül 1915’te yine Vali Dr. Reşid Bey tarafından merkeze yollanan ikinci bir telgrafta, tehcir edilen Diyarbakır Ermenilerine bu kez çevre illerden tehcir edilirken Diyarbakır Vilayeti sınırları içinden geçenler de ilave ediliyor ve vilayet dışına atılan toplam Ermeni nüfusun miktarı 120.000 olarak veriliyordu.⁷ Diyarbakır vilayeti içinden geçen ve Suriye çöllerine giden yollardaki bazı noktalarda biriken Ermenilerin de bulunduğunu belirten bu telgraf, 60.000’den fazla Ermeni nüfusun Diyarbakır’dan bir anlamda “transit geçtiğini” iddia ediyordu.

Dr. Reşid Bey, Mütareke döneminde kaleme aldığı “Mülâhazât” başlıklı savunmasında aynı meseleyi gündeme getirerek Diyarbakır’ın güvenliğinin sağlanması ile ilgili zorlukları anlatırken şunları söylemektedir:

“Binanaleyh işi daha ziyâde izam ve ihlâl eden nokta da Erzurum, Bitlis, Harput ve Trabzon vilayetlerinden gönderilen Ermeni kafileleri için Diyarbakir Vilayeti, [Der] Zor tariki [yolu] üzerinde bulunması itibariyle memerr-i yegâne [tek geçiş yeri] olması idi.”⁸

Dr. Reşid’in Diyarbakır’dan geçen toplam Ermeni nüfusu ile ilgili hesaplamaları doğru olabilir, çünkü Diyarbakır vilayeti gerçekten tehcir yollarının üzerindedir. Erzurum - Bingöl yolu Diyarbakır üzerinden Musul’a ulaşmaktadır. Aynı şekilde, Canik Sancağı (Samsun, Bafra, Ünye, Fatsa, Çarşamba, Terme kazaları) ve Sivas’tan tehcir edilen Ermeniler de Mamuretülaziz (Elazığ) ve Diyarbakır üzerinden geçerek Suriye çöllerine yollanmıştır.⁹

Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan ve Diyarbakır’ın toplumsal topoğrafyasını geri dönülmez bir biçimde trajik olarak değiştiren bu felaketi anlamak ve anlamlandırabilmek için, önceki yüzyılda Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan farklı toplumsal kesimler ve tabakalar arasındaki ilişkilerin nasıl dönüştüğüne göz atmak gerekmektedir.

KÜRDİSTAN’ININ ÖZERKLİĞİNİ KAYBETMESİ VE OSMANLI EYALET SİSTEMİNE DAHİL OLMASI

Sultan II. Mahmut döneminde (1808-1839) merkezîyetçi politikalarla devletin yeniden inşası sürecinde Doğu Anadolu’nun Kürt Mirlerinin Yavuz Sultan Selim döneminden beri sahip oldukları kısmi özerklik ortadan kaldırıldı. Kürt bölgesi, Osmanlı devletinin diğer bölgeleri gibi eyalet sisteminin parçası oldu.¹⁰ Özerkliğin ortadan kaldırılmasına karşı çeşitli isyanlar oldu, fakat 1840’larda Botan Beyi Bedirhan’ın ayaklanması dahil hiçbiri başarılı olmadı. 1847 yılında Diyarbakir ve çevresi, Musa Çadircı’nın ifadesi ile “bölge yeniden fethedilmiş gibi kabul edilerek,” yani yeniden tanımlanarak “Kürdistan Eyaleti” adı ile Osmanlı idari teşkilatında yer aldı. Fakat eyaletin adı 1867 yılında tekrar değiştirildi ve “Diyarbakir Vilayeti” oldu.¹¹

Önceki yüzyıllarda, Kürt Beylerinin egemenliği altındaki topraklarda sıradan köylü belli bir koruma hizmeti aldığı için, evi ve toprağı güvencede olduğu için Kürt Beylerine vergi verirdi. Osmanlı Devleti’nin merkezîyetçi reformları sonucunda, bölgedeki Kürt, Türk, Süryani veya Ermeni köylüleri Kürt Beyleri dışında İstanbul’un yolladığı vergi memurunu, mültezimleri da karşılarında görmeye başladılar. Osmanlı valilerinin gücü azdı, fakat en azından vilayet merkezlerine yakın köylerde etkin olduklarını söyleyebiliriz. Tarımsal üretkenliğin sınırlı olduğu topraklarda çifte vergilendirme köylü için açıklık ve ölüm demektir. Meseleye Kürt Beyleri açısından baktığımız zaman, onların da yaklaşık üç yüz yıldır topladıkları haraçtan birden bire vazgeçmeleri mümkün değildi.

Diğer önemli bir gelişme ise, 1858’de kabul edilen Arazi Kanunnamesi’nin uygulanması sonucunda ortaya çıktı. Yasa, Osmanlı tebaasına toprak üzerinde

“tasarruf hakkı” tanıyarak fiilen bir tür özel mülkiyete izin veriyordu. Yasada, toprağın ortak kullanım hakkının sınırlanmış olması, İstanbul’daki Osmanlı hükümeti bakımından aşiret yapılarını kırma ve göçerleri toprağa yerleştirerek bir anlamda “vergi mükellefi” yapma niyeti olarak okunabilir. Ayrıca, toprağın kullanımının ve tapu belgesinin kolaylıkla dağıtılıyor olması, göçerleri toprağa bağlayarak vergilendirmek konusunda önemli bir açılım sağlıyordu. Tapu ile resmileştirilmiş tasarruf hakkının alım satımına izin verilmesi de mütegalibe açısından cazip bir kazanç kaynağı idi.

1870’lerden itibaren Doğu Anadolu’da giderek artan oranda mera ve otlakların şahıslar üzerine mülk olarak kaydedilmesine başlandı. Aşiret ekonomisi geriledi. Birçok aşiret reisi, şehirlere yerleşerek “toprak ağası” haline dönüştü. Tapuya kaydedilen topraklar üzerindeki Müslüman veya gayrimüslim köylüler ise birden kendilerini kiracı veya “yarıcı” olarak buldular.¹² Hatta bir kısmı bölge dışına çıkarak İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlere veya yurt dışına (ABD veya Rusya) işçi olarak gittiler.¹³ Toplumsal gerginlikler daha da arttı. Özellikle Ermeni nüfus açısından, Kürt bölgesi can ve mal emniyetinin olmadığı, mültezim baskısı ve Kürt aşiretlerinden kaynaklanan yağmanın gündelik bir olay olduğu bir dönem başladı.

DOĞU ANADOLU’DA VERİMLİ TOPRAKLARIN YAĞMALANMASINDA HAMİDİYE ALAYLARI

1878 Berlin Kongresi ile, Ermeni sorunu ve Doğu Anadolu’da uygulanacak reform projeleri artık uluslararası siyasetin parçası haline geldi. Sultan II. Abdülhamid’in 1890 yılında Müşir Zeki Paşa’ya Kürt aşiretlerinin “Hamidiye Hafif Süvari Alayları” adı altında örgütlenmesini emretmesi ile başlayan dönemde yukarıda açıklamaya çalıştığımız süreçler daha da hızlandı. Doğu Anadolu, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın yaşandığı bir alandı. Rus Ordusu Erzurum’a kadar girmiş, Berlin Kongresi’nden sonra Kars, Ardahan ve Batum Rus yönetimine geçmişti.

Doğu Anadolu’nun merkezîyetçi reformlarla İstanbul’un tam anlamıyla hâkimiyetine girmesi meselesi tam olarak çözümlenememişti. Çarlık Rusya’sı gibi güçlü bir devletin tehditleri karşısında, bazı Kürt aşiret reislerinin Hamidiye Alaylarında örgütlenerek merkeze bağlı silahlı güçler haline getirilmesinin bölgenin güvenliğini sağlama alacağı düşünülmüştü. Aşiret konfederasyonları şeklinde örgütlenen Kürt beylerinin İstanbul’a sadık olmalarının Rusya’ya karşı bir “tampon mekanizması” işlevi göreceği ve bölgedeki Hıristiyan nüfusa karşı denge oluşturacağı tasarlanıyordu. Ayrıca, 1878 Berlin Kongresi ile artık uluslararası bir sorun haline gelmiş olan Ermeni nüfusun reform taleplerini gerekirse askeri açıdan bastırmak, Kürtleri İslam halifesine dini açıdan bağlamak da Hamidiye Alaylarının kurulmasında önemli birer etkendi.

Karargâhı Erzincan’da bulunan IV. Ordu Kumandanı Müşir Zeki Paşa’nın seçtiği ve Sipkan, Zilan, Karapapak, Serajlu, Haydaranlı, Cemadanlı, Adamanlı

aşiretlerinden 12 Kürt Beyi, 1891 yılı bahar aylarında İstanbul'a getirildiler ve Sultan II. Abdülhamid tarafından kabul edildiler. Osmanlı başkentinde iki ay misafir edilen Kürt Beyleri hediyelere boğuldular.¹⁴ Sultan II. Abdülhamid'e bağlılıklarını bildirdiler. Hamidiye Alaylarının kurulması Osmanlı merkezinin Kürt bölgesi ile ilgili politikalarında radikal bir değişimi simgeliyordu. Sultan II. Abdülhamid'in Kürt bölgesine yönelik politikasının ana hatlarını Suavi Aydın son derece yetkin bir biçimde özetlemektedir.¹⁵ II. Abdülhamid'in bölgeyi elde tutmak için geliştirdiği politikalar bir yana, Osmanlı devlet mantığı açısından Doğunun bu göçebe, medeniyetten uzak yaşayan Müslüman Kürt ahalisinin toprağa yerleşmesini sağlamak, onların devlete vergi veren köylüler haline dönüşmesini sağlamak da amaçlanan hedeflerden biriydi. Bu nedenle, Hamidiye Alaylarının eli silahlı Kürt aşiret reislerinin Müslüman veya gayrimüslim köylünün toprağına el koymasına devlet tarafından göz yumuldu. Babiâli, sınır güvenliğini sağlamak için, Hamidiye Alaylarındaki başibozuk paşalarının ve onların yaşmalarının yaptığı her türlü soygun, malın üzerine oturma ve yolsuzluğa göz yumdu. 1890'larda Ermeni nüfus bu duruma itiraz edince, Hamidiye Alayları gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının korkulu rüyası oldu.¹⁶

MEŞRUTİYETİN İLANI VE KÜRT BÖLGESİNDE TOPRAK SORUNUNUN GÜNDEME GELMESİ

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilanı Kürt bölgesinde de şenliklerle kutlandı. Kürtler, Türkler, Süryaniler ve Ermeniler artık baskının ve adaletsizliğin bittiğini düşünüyorlardı. Toprakları Hamidiye Alaylarının zabiteleri tarafından işgal edilmiş, köyleri, hayvanları yağmalanmış Kürt, Türk, Ermeni ve Süryani köylülerinin Meşrutiyet yönetiminden beklentileri hayli yüksekti.

1908 Devrimi'nden sonra kurulan Kamil Paşa hükümetinin önüne ilk olarak Hamidiye Alayları meselesi geldi. Kürt, Türk, Ermeni ve Süryani köylüleri Hamidiye Paşaları tarafından el konulan topraklarının kendilerine iade edilmesini istiyorlardı. Ayrıca, köylülere zulüm yapan Hamidiye Alayları subaylarının cezalandırılmasını istiyorlardı.

Meşrutiyetin ilanından bir yıl sonra Erzurum'a vali olarak atanan Mehmet Celal Bey, Erzurum'daki durumu şöyle özetliyor:

31 Mart [1909] Olayından sonra Erzurum Valiliği'ne tayin olundum ve iki sene orada kaldım. O zamanlar, Ermenilerle Kürtler arasında bazı çatışmalar vardı ki, bunların en mühimi arazi meselesi idi... incelemelerim neticesinde anladım ki: Farklı gruplar arasında esaslı bir çatışma yok, bilakis Türkler ve Kürtler ile Ermeniler arasında asırlardan beri oluşmuş bir dostluk, karşılıklı bir güven mevcut. Hamallık, bekçilik etmek üzere İstanbul'a, İzmir'e giden Kürtler çoluk çocuğunu komşusu Ermeni'nin koruması altına ve ticaret için Rusya'ya, Amerika'ya giden Ermeniler de ailelerini Türk ve Kürtlerin korumasına tevdi ediyorlar ve iki taraf da bu emanetleri iyi bir şekilde muhafazaya çalışıyor. Bütün vilayette yalnız iki

sınıf halk vardı: Biri başkalarının hukukuna tecavüz ederek menfaat temin eden mütegalibe, diğeri bu mütegalibenin kötülüğü ve mezalimiyle ezilmiş, mukavemet gücünü kaybetmiş olan zulüm görmüş insanlar, yani Türkler, Kürtler ve Ermeniler.. Arazi çatışmaları da yine tegallülden [üstün gelme/baskı kurma çabasından] kaynaklanmıştı. Bu çatışmadan da yalnız Ermeniler etkilenmiş değil, Türkler Kürtler de aynı derecede zarar görmüş idiler.

Bir mütegalib hoşuna giden ve zayıflardan birine ait olan araziye ya zorla alır veya türlü yollar bularak [tapusunu] üzerine geçirir idi. Hatırladığıma göre Haydaranlı Aşireti Reisi Kör Hüseyin Paşa bu suretle beş altı köy istila etmiş idi ve Şah Hüseyin Beyzade Haydar Bey isminde bir mütegalib de koca bir kazanın üçte birinden fazlasını kendi tasarrufuna geçirmişti. Karakilise [Karaköse/Ağrı] ile [Doğu] Bayezid arasında araba ile dört saatte kat edebildiğim büyük bir arazi parçası Hamidiye Süvari Alayı yaşmalarından birinin mülkiyeti altındaydı. Daha birçok yerlerde, her muktedir olan, kendisinden daha acizlerin emlakini bu suretle zapt etmişlerdi. Erzurum'da o zamanlar bir kilometre kare araziye ancak sekiz nüfus isabet etmekte ve ziraat yapılabilir arazinin en az yüzde doksani boş kalmasına rağmen, yine hükümeti en ziyade meşgul eden şey toprak kavgası idi. Ve gereksiz elde edilen yerlerin bir kısmı satış ve devir suretiyle başka kişilere devredilmiş olduğu için eski sahiplerine iadesi yeni bir mağduriyet yaratacak ve yeniden şikayet sebebi ve birbirinden nefret etme durumu ortaya çıkaracağından, bu mesele ancak devletçe biraz fedakarlık yapılması tercih edilerek ya yeni veya eski sahiplerine tazminat ödenmesi suretiyle halledilebilirdi. Eğer o zamanlar, elde edilecek faydanın önemine nazaran gayet küçük olan bu fedakarlık yapılsaydı anasır arasında hiçbir çatışma konusu kalmazdı.¹⁷

II. Meşrutiyet yönetimi ilk olarak Hamidiye Alaylarına verilmiş silahların toplatılmasına karar verdi. Ayrıca, Hamidiye Alaylarının en güçlü paşalarından biri olan, Milli aşiretinin reisi İbrahim Paşa'ya karşı askeri harekât düzenlendi ve kendisi etkisiz hale getirildi. Alayların durumunu öğrenmek için bölgeye müfettişler yollandı. Yapılan değerlendirmelerde, askeri bakımdan bu birliklerin savaş kabiliyetinin son derece sınırlı olduğu ortaya çıktı. Ayrıca, birliklerin mevcudunun çok düşük ve aşiret reislerinin yaşmalarıyla sınırlı olduğu ifade edildi.¹⁸

31 Mart Vakası ertesinde II. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra, artık bu birliklerin isminde "Hamidiye" teriminin muhafaza edilmesi pek mümkün değildi. Bu kez Aşiret Hafif Süvari Alayları olarak anılmaya başladılar. "Aşiret" vurgusunun anlamı da şuydu: Bu alaylara artık toprağa yerleşmiş Kürtler arasından asker alınmayacaktı. Bu ilke doğrultusunda, Diyarbakır'daki Milli aşiretinden olan Kürtler açığa alındılar. Bundan sonra göçer ve yarı-göçer aşiretler tercih edilecekti. 1910 yılında da "Aşiret Hafif Süvari Alayları Nizamnamesi" çıkarılarak Kürt süvarilerinin nizami ordunun süvari birlikleri ile birlikte talim yapması karara bağlandı. Önceden sayıları 65 civarında olan alayların sayısı 24'e indirildi.

Kürt aşiretleri yeni örgütlenme içinde yer almaya hevesliydi. Aşiret Hafif Süvari Alayları, Kürt seçkinleri açısından devlet desteğini arkaya almanın aracı olarak görülüyordu. Örneğin, yeni örgütlenmede yer kapabilmek için Miran aşireti reisi Mustafa Paşa'nın oğlu Abdülkerim kendisine bağlı Kürt süvarileriyle Balkan Savaşlarına katıldı.¹⁹ Kürt aşiretlerinin yeni rejime yanaşma çabalarına rağmen ortaya çıkan sonuç onları tatmin etmekten uzaktı. Abdülhamid döneminde Hamidiye Alaylarında bulunarak hırsızlık, yağma ve toprak işgali gibi yöntemlerle zengin olanları II. Meşrutiyet düzeni memnun etmiyordu.

1840'larda Osmanlı merkezine karşı ilk isyan bayrağını açan Botan Emiri Bedirhan Bey'in torunu Abdurrezzak Bey'in Çarlık Rusya'sı ile olan ilişkileri de uluslararası bir boyut arz ediyordu. 1864 doğumlu olan Abdurrezzak Bey İstanbul'da iyi bir eğitim almıştı.²⁰ Osmanlı Hariciye Nezareti'nde çalışmaya başlayan Abdurrezzak Bey 1890'larda Rusya'nın başkenti St. Petersburg'daki Osmanlı elçiliğinde Üçüncü Katip olarak göreve başladı.²¹ St. Petersburg'da bulunduğu süre içinde Rus kültür ve medeniyetine aşık olan Abdurrezzak Bey, 1894'te Tiflis'te Rus yönetimi ile görüşerek hizmetlerini sunmak istedi. Doğu'da bir Kürt ayaklanması örgütlemeyi teklif etti. Bu teklif Ruslar tarafından kabul görmedi.

İstanbul'da pasif memuriyetlerde bulunan Abdurrezzak Bey daha sonra Trablus'a sürgün edildi. 1910'da İstanbul'a dönen Abdurrezzak Bey, Doğu Anadolu'ya geçti, aşiretler arasında gezinerek Çarlık Rusya'sına övgüler düzmeye başladı. Kürtlerin ancak Rusların koruması altında gelişebileceklerini düşünüyor ve Kürt nüfusu Osmanlı'ya karşı ayaklanarak Rusya ile bütünleşmeye çağırıyordu. Bu kez, Çarlık Rusya'sı Abdurrezzak Bey'i ve onun gibi düşünen Haydaranlı Aşireti Reisi Kör Hüseyin Paşa'yı, Simko İsmail Ağa'yı, Şeyh Taha'yı ve Şeyh Seyid Ali'yi desteklemeye karar verdi. Doğallıkla, bu gelişmeler İstanbul'daki İttihatçılar tarafından endişe içinde izleniyordu.

1914 yılına geldiğimiz zaman, artık savaşın ayak sesleri duyulmaya başlamıştı. Toprak ağası olarak şehirlere yerleşmiş olan Kürt mütegalibesi, İttihat ve Terakki hükümetinden hiç memnun değildi. Göçer ve yarı-göçer durumda olan aşiret reisleri ise, aradıklarını bulamamışlardı. Kürt seçkinleri bir yandan Çarlık Rusya'sına göz kırparken, diğer yandan da İttihat ve Terakki yönetiminin politikalarını eleştiriyorlardı.

Doğu Anadolu halkları bakımından ise, 1908 Temmuzunda "Hürriyetin İlanı" ile duyulan coşku ve mutluluktan eser kalmamıştı. Kürt, Türk, Ermeni ve Süryani köylüleri II. Abdülhamid döneminde kaybettiklerini geri almak bir yana, yeni düzende daha da fakirleşmiş ve ezilmişlerdi. Ermeni meselesi ise, sosyolojik anlamda bir "toprak sorunu" (*Agrarian Question*) haline gelmişti. 1914 yılı Şubat ayında Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısının raporu bölgedeki havayı gerçekçi bir şekilde yansıtmaktadır:

Kürtler, şu ana kadar İttihat ve Terakki hükümetinden bir fayda görmediler. Türkiye'nin bu bölgesinde maddi şartların değişmesi için bir şey yapılmadı. Diğer yandan, Hamidiye Alaylarının bir zamanlar sahip oldukları imtiyazlar kaldırılmış olsa bile, Abdülhamid rejimine göre vergiler daha da tavizsiz olarak toplandı. Bunların yanı sıra, Kanun-u Esasi'nin ilanından beri bu vilayette sürekli olarak vali değişti, uygulanan politikalarda bir devamlılık olmadı... Kürt aşiret reisleri ne yapacaklarını pek bilmiyorlar. Fakat şüphesiz yeni rejime karşı güvensizlik ve şüphe içindedir. Son savaşta [Balkan Savaşları] Türk ordusunun yenilmesi ve komşu İran topraklarının Ruslar tarafından işgali, Kürtler arasında İstanbul'daki hükümete saygının azalmasına ve Rusya'nın itibarının artmasına sebep oldu... II. Abdülhamid'e karşı duyulan sadakat her ne kadar dinin ve elde edilen maddi çıkarların sonucu oluşmuşsa da, şu anki hükümete karşı aynı sadakat beslenmiyor... Her ne kadar, farklı Kürt aşiretlerinin hükümete karşı ortak bir hareketi beklenmese de, şu andaki şartlar devam ettiği sürece, Anadolu'nun doğu sınırında bir büyük devletle girilecek bir çatışmada, Türk hükümeti Kürt aşiretlerinin çoğundan beklediği sadakati ve yardımı muhtemelen göremeyecektir.²²

İttihatçıların elinde, artık şehirlere yerleşmiş olan Kürt mütegalibesini yanlarına çekmek için onlara sunabilecekleri pek bir şey yoktu. Kürt seçkinleri de İttihat ve Terakki'ye karşı güvensizlik içindeydiler. Aynı şekilde, Doğu vilayetlerinde görev yapan Osmanlı memurları ne Kürtlere, ne de Ermenilere güveniyorlardı. Memurların çevrelerine karşı duydukları güvensizlik ve Kürtleri vahşi ve gayri medeni kavimler olarak görmeleri şifreli telgraflarla yapılan yazışmalarında açıkça ortaya çıkmaktadır.²³

Seferberlik ilanından yaklaşık bir buçuk ay sonra, 12 Eylül 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Diyarbakır Valiliği'ne yollanan bir telgrafta Diyarbakır'daki Kürt aşiretleri arasında ordu birliklerine bağlı olarak çetecilik ve milis gücünde kullanılmak üzere hangi aşiretlerin bulunduğu sorulur. Diyarbakır Vali Vekili Şefik Bey'in 28 Eylül 1914 günü Dahiliye Nezareti'ne yazdığı cevap, yerel yöneticilerin hissiyatını anlatması bakımından hayli aydınlatıcıdır:

Bu vilayette en ziyade çetecilik yapabilecek Midyat ve havalisi aşiretleri olduğu cihetle iradeleri adı geçen kazanın Kaymakamlığına tebliğ edilmişti. [Midyat Kaymakamlığından] alınan şifrede, Kürtlerde ahlak ... sükut ettiği [azaldığı] ve hükümete riayetleri kalbî [bağlılıkları gönülden] olmadığı cihetle çeteleri Erzurum, Trabzon evladından teşkil etmek daha faydalı olacağı ve şu kadar ki asker kaçağı, bu cahil ve umumu mahkum bulunan aşiret reislerine yine af vaadi ile bütün aşiretlerin kendi kumandalarında harbe davet ve sevk ile Akıncı Aşayir [Aşiret] Bölükleri teşkil eylemek gerektiği durumda düşman arazisine ilk taarruzu bunlara yaptırmak, bu taarruzda elde edecekleri çapulları kendilerine vaat etmekle bunlardan istifade temini memul olduğu [ümit edildiği] ... Kürtlerden akıncı alayları teşkil edilse bile hareketlerine emniyet olunamayacağı bildirilmiş ve ... [bu konuda] 11. Kolordu Kumandanlığına yazılmıştı... [Kürtleri] memleketimiz dahilinde bile yağmagirlikten

*[yağmacılıktan] men etmek imkansız olduğundan şimdilik çetecilik tarzındaki tertibattan ise ihtiyat Alayları tarzında emir ve kumanda altında olarak teşkilat yapılarak hudutlara seuki mümkün olur ise oradan içeriye akın ettirmekte belki istifade kabil olabilecektir.*²⁴

“Kürtlerde ahlak düşüklüğü”, “yağmacılık” ve “Kürtlerin hükümete bağlılıklarının gönülden olmadığı” gibi tespitler, Midyat Kaymakamı ve Diyarbakır Vali Vekili gibi yerel yöneticilerin hissiyatını ortaya koymaktadır. Bu telgrafın yollandığı tarihte artık seferberlik ilan edilmiştir, bu nedenle bölgedeki Kürt seçkinlerinin güvenini kazanmak için hem eldeki imkanlar son derece sınırlıdır, hem de pek vakit yoktur.

DIYARBAKIR’DA SEFERBERLİK GÜNLERİ

Seferberlik emrinin Diyarbakır’a ulaşması 4 Ağustos 1914 Salı gününe rastlar. Aynı gün bütün yurttaki sıkıyönetim ilan edilir. Seferberlik emri, şehirde davul - zurna çaldırılarak ve çarşı - pazarda tellal gezdirilerek halka duyurulur.

Seferberliğin iki boyutu vardı: Bir yandan 20 ile 45 yaş arasındaki bütün erkeklerin silah altına alınması ve cepheye yollanması anlamına geliyordu. Ayrıca, “3 Ağustos 1914 tarihinde çıkarılan geçici bir kanunla 45 yaşına kadar herkesin fiilen askerlik hizmeti ile mükellef olacakları açıklanmıştı.”²⁵ 1909 yılında Meclis-i Mebûsan tarafından kabul edilen yeni askerlik kanununa göre, gayrimüslim Osmanlı vatandaşları da artık silah altına alınacaklardı. Aynı kanuna göre, vergi veya bedel ödeyerek askerlikten muaf tutulma imkanı ortadan kalkmıştı. Fakat bu durum daha sonra değişti.

Gayrimüslimlere silah verilmesi konusunda İttihatçıların kafalarında soru işaretleri vardı. Seferberlik ilanının üzerinden bir hafta geçtikten sonra, 11 Ağustos 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti’nden vilayetlere yollanan şifreli telgrafta, Harbiye Nezareti’nce alınan karardan söz edilerek, silah altına alınan gayrimüslim erlerin yollarda işçi olarak çalıştırılacağı açıklanıyordu. Telgrafın devamında, bu yolların belirlenerek, erlerin bu mahallerde hemen çalışmaya başlaması isteniyordu.²⁶

Bu şifreli telgrafın anlamı açıktır. İlk günden itibaren, gayrimüslim askerlere silah yerine kuzma-kürek verileceği ve “Amele Taburları” olarak bilinen birliklerde çalışacakları ortaya çıkmıştı. Diyarbakır’da ilk anda 2.000 gayrimüslim askere alındı. Diyarbakırlı Hıristiyanların çoğu, Doğu cephesinde III. Ordu bünyesinde Erzurum’un Hasankale, Pasinler ve Karacasu yöresindeki amele taburlarına yollanmışlardır.²⁸ Amele Taburlarındaki gayrimüslimler çatışmalar başlamadan önce yol inşaatında, daha sonraki aylarda ise cepheye malzeme taşınması ve benzer hamallık işlerinde kullanılmışlardır.

Seferberlik ilanı sonrasında Diyarbakır’da iki komisyon kuruldu. Bunlardan birincisi “Ahz-ı Asker Meclisi”, yani askere alım komisyonuydu. Günümüzün Askerlik Şubeleri gibi görev yapıyordu. Her ne kadar askere alım işlemleri ordu

mensupları tarafından başlatılıyor olsa bile, aslında son karar, “Ahz-ı Asker Meclisi” denilen ve sivillerin askerlerle karışık olarak görev yaptığı bir kurulda veriliyordu. Ahz-ı Asker Meclisi içinde yörenin en yüksek mülki amiri (Vali, Mutasarrıf, Kaymakam) veya onun vekili, Müftü veya gayrimüslim cemaatlerin dini liderleri (Metropolit, Episkopos, Haham), Maliye Memuru, iki seçilmiş Belediye Meclisi üyesi ve beldenin İdare Meclisi’nden bir üye bulunuyordu. Ayrıca yerel Nüfus Memuru da bu kurulda danışman olarak bulunuyordu.

Ahz-ı Asker Meclisi askerlik çağındaki tüm erkekleri gözden geçiriyor, sağlık kontrolü yapılıyor ve kimin cepheye veya geri hizmette yer alacağına karar veriliyordu. Bir kişinin silah altına alınmasında askeri, sivil, dini nitelikli temsilcilerin yanı sıra Belediye Meclisi üyesi olarak şehrin eşrafının ve ileri gelenlerinin de katkısı bulunuyordu. Böylece, vatan için savaşmak üzere cepheye kimin yollanacağına ilişkin kararın verilmesinde bu farklı ve toplumsal saygınlığı olan unsurların yer alması, askere alma işinin toplumsal meşruiyetini arttırıyordu.²⁸ Ayrıca, sağlık durumu nedeniyle bir kişinin askerlik görevine uygun olmadığına ilişkin karar da bu kurul tarafından alındığı için, Ahz-ı Asker Meclisi’nin faaliyetleri yolsuzluğa açık bir yapı arz ediyordu.

1909’da kabul edilen “Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı”nın 34. Maddesi iki türlü askerlik hizmetinin tanımını yapıyordu: “Silahlı Hizmet” ve “Silahsız Hizmet.” Silahlı hizmetten ancak sağlık nedenleri ile muaf tutulmak veya hastalık durumu sona erene kadar askerliği tecil etmek mümkündü. Kendilerine silah verilmeyecek olan ve esas olarak cephe gerisinde çalıştırılacak olanların niteliği kanunda açık bırakılmıştı. Basit bedensel özrü olanlar veya hastabakıcı, katip olanlar da cephe gerisinde görev yapabilirlerdi. Ermeni nüfus açısından önemli olan bir kategori de zanaatkâr olanların ordu ihtiyacı için cephe gerisinde mal veya hizmet üretme işi ile görevlendirilmeleri olmalıydı. Örneğin, demirci olup, ordu için nal üretmek veya saraç olup asker için çarık dikmek pekala cephe gerisinde yapılması gereken bir iş gibi görülebilirdi.

Her ne kadar 1909 yılında çıkan kanun, “bedel” ödeyerek askerlik hizmetinden muaf tutulmayı kaldırmış ve bütün Osmanlı tebaasını askerlik hizmetine eşit olarak katılmaya zorlamış ise de, gayrimüslimlerin “bedel” ödemesi merkezi otoritenin her zaman işine gelmişti. Ne de olsa, bedel ödenmesi sonucu toplanan vergiler bütçe açıklarını kapatabilecek bir ilave kaynak olarak görülmüştü.

Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra, 6 Mart 1915 tarihinde çıkan yasaya göre, “ihtiyat” kategorisindeki asker adayları bedel ödeyerek askerlik hizmetinden muaf olabiliyorlardı. Gayrimüslimler içinde ihtiyat (yedek) konumunda olanlar veya geri hizmette kullanılmak üzere ayrılanlar bedelli olabiliyorlardı.²⁹

Seferberlik ilanından sonra, Diyarbakır’da kurulan Ahz-ı Asker Meclisi’nde İttihatçıların egemenliği vardı. Diyarbakır’da 1908’de İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ilk şubesini açan Ziya Gökalp, 1910 yılı Aralık ayında Selanik’e giderek Merkez-i Umumi’ye seçilmişti. Gökalp’ten sonra İttihat ve Terakki

Cemiyeti, Diyarbakır Katib-i Mes'ulü olarak Attarzâde Hakkı [Tekiner] Bey atanmıştı.³⁰ Ayrıca, Diyarbakır'daki İttihat ve Terakki Kulübü yöneticilerinden Cercisağazâde Kör Yusuf [Göksu] Bey de asker alımı ve ordu ihtiyaçlarının karşılanması işlerinde aktif olarak görev almıştı. İki tanınmış İttihatçı Ahz-ı Asker Meclisi'nde görev yapıyorlardı.

Kendisi de İttihatçı olan öğretmen Mustafa Âkif Tütenk'in anılarında Diyarbakır'da seferberlik ve askere alım işlerindeki karmaşa şöyle anlatılıyor:
*Silah altına alınan askerin kayıt ve sevk işleri düzensiz bir şekilde yürütülüyordu. Silah altına alınacak efrada itibar olunmuyor, efrad [erler] sokaklarda, ötede beride yatıp kalkıyordu. Her gün değişik emirler çıkıyor, sevk olunan efrad bazen Harput'tan, bazen Malatya'dan terhis ediliyor. Sabah terhis edilen efrad akşam çağrılıyor. Doktor muayenesiyle tecil edilenler silah altına alınıyor, muayenesiz, tecilsiz efrad silah altına davet edildiği halde sokaklarda dolaşılıyor... Bir keşmekeştir gidiyor.*³¹

Yaşanan örgütsel karmaşa sonunda cepheye gönderilen Müslüman erlerin bir kısmı kısa zamanda savaştan ve kötü şartlardan bezerek asker kaçağı oldular. Doğu cephesine, sıfırın altında 35 derece soğukta savaşmaya mecbur edilen erlerin üzerinde düzgün bir üniforma yoktu. Diyarbakır'dan askere alınanların yollandığı Doğu cephesindeki ölümlerin çoğu silahlı çatışma esnasında değil, soğuktan donma sonucu olmuştu.

Trabzon'dan Van'a kadar uzanan ve yaklaşık 800 kilometrelik Doğu cephesinde savaşanların cephane, mühimmat, yiyecek, üniforma, hayvan yemi bakımından durumları acınacak haldeydi. Bölgede demiryolu yoktu. Askeri malzeme, levazım, ilaç ve gıda maddeleri hayvan sırtında taşınmak zorundaydı. Ayrıca kış şartlarında yolların durumu da bir felaketti. Aralık 1914'te yani Sarıkamış muharebelerinin hemen öncesinde, merkezi Erzincan'da bulunan III. Ordu Menzil Müfettişliği raporlarına göre, mevcudu yaklaşık 200 bin asker ve 70 bin hayvandan (at, deve, katır ve öküz) oluşan III. Ordu'nun durumu içler acısıydı. Elde stoklanmış olarak sadece 70 günlük tayın vardı, fakat Erzurum cephesindeki birliklerde stoklanmış tayın miktarı 40-45 güne düşmüştü. Çatışmalar başlayınca yaralanan 6 bin asker, Erzurum ve Hasankale'deki üç hastaneye yığılmıştı.³²

1914 yılında nüfusu 23 milyon civarında olan Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sırasında 2.873.000 askeri silah altına almayı başarmıştı. Kısacası, nüfusun %12,4'ü askere alınmıştı. Diğer Avrupa devletleri ile karşılaştırıldığında bu oran düşük gibi görülebilir, ama asker alım ve lojistik sistemlerinin düzgün işlemediği bir örgütsel yapı içinde bu sonucu başarı olarak görmek gerekmektedir. Fakat silah altına alınanların içinde bulunduğu şartlar çok kötüydü. Örneğin, Diyarbakırlı Ali Emîri Efendi cephedekilerin durumunu şöyle anlatıyor:

Asker diye sevk olunan ve halbuki aç ve susuz bırakılanların bir çoğu cephane ve silahlarıyla firâr ederek eşkiyâ çeteleri teşkil eyledikleri gibi vazife-i askeriyeleri başında kalan aç ve çıplak hamiyetli biçâreler de hastalıklara ve lekeli hummalara

*[tifüs] tutuldu, [bu hastalık] ahaliye de sirayet etti.*³³

Savaşın sonuna doğru toplam mevcudu 2.873.000 kişi olan Osmanlı ordusunda asker kaçaklarının toplamı 500.000 kişi civarındaydı.³⁴ Dolayısıyla, silah altına alınanların yaklaşık yüzde 17'si birliklerinden firar ederek asker kaçağı olmuşlardı. Nitekim, 2 Haziran 1915 tarihinde Erzurum'daki Alman Konsolosu da "talim için ordugâhta toplanan Türk birliklerinin yaklaşık üçte birinin hasta olduğunu, üçte birinin de orduya katılmak için gelirken yolda firar ettiklerini" ifade ediyordu.³⁵

ERMENİ MALLARINA EL KONULMASI: TEKALİF-i HARBIYE KANUNU

Ordu ihtiyaçlarının karşılanması Tekalif-i Harbiye Komisyonları tarafından yapılıyordu. Diyarbakır'daki mütegalibenin Ermeni tüccarın ve esnafın mallarına el koyması sürecinde bu komisyonların belirleyici etkisi vardır.

İttihat ve Terakki hükümeti, seferberlik kararından üç hafta sonra savaş giderlerini karşılamak ve ordunun ihtiyacı olan bazı malları aynı olarak yerinde karşılamak amacıyla "Tekalif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun" çıkardı.³⁶ Bu kanuna göre, bazı mallarda zaten mevcut olan vergi ve harçların oranı yükseltiliyordu. Fakat daha da önemlisi, savaş sırasında ordu tarafından ihtiyaç duyulan araç ve gerece, gıda maddelerine, nakliye için hayvanlara ve mühimmata, bedeli kısmen veya tamamen ileride ödenmek üzere el konulmasını getiriyordu. Kanunun ilk iki maddesi zaten durumun ciddiyetini ortaya koymaktadır:

Madde 1. Seferberlik ilanı tarihinden itibaren Tekalif-i Harbiye tarhının hangi mahallerde icra edileceği görülecek lüzum üzerine askeri yetkililerce belirlenecektir.
Madde 2. Tekalif-i Harbiye tarhı kararlaştırılan mıntıkanın en büyük mülkiye ve maliye memurları ile askeri yetkililerden bir zat ve bulunamadığı takdirde o mıntıkanın jandarma kumandanından ve Meclis-i İdare ve Belediyeden seçilen birer azadan mürekkep olarak her mahalde bir Tekalif-i Harbiye Komisyonu teşkil edilecek ve bu komisyon ahalinin ihtiyacına yeterli miktarın terkiyle üst tarafına el koyacak ve el koyduğu ihtiyaç maddelerine karşılık sahiplerine tutanak verecektir.

Diyarbakır'daki Tekalif-i Harbiye Komisyonu içinde yer alan Attarzâde Hakkı [Tekiner] Bey ve Cercisağazâde Kör Yusuf [Göksu] Bey, çoğunluğu Ermenilerden oluşan Diyarbakır tüccarının elindeki mallara el koymuşlardır. O günlerde İngiliz Konsolosluğunda çevirmen olarak görev yapan Tomas Mıgırdıçyan'ın raporuna göre, ilk olarak işlenmemiş yüne, pamuğa veya yünlü ve pamuklu kumaşlara el konur. Ayrıca ham demire ve bakıra ve bu madenlerden yapılmış olan kap, kakak ve tüm aletlere ve bunların yanı sıra şeker, çay, kahve, kibrit, kav, her türlü yağ, gazyağı, buğday, arpa, pirinç, at, deve, katır, merkep, öküz, koyun, halı, kilim, yaygı, battaniye de el konulan mallar arasındadır. Askeri ihtiyaçlar gerekçe gösterilerek dükkânlar ve depolar boşaltılır. "Alınan malın karşılığı savaş bitiminde ödenecektir" gibilerden bir kağıt parçası insanların ellerine tutuşturulur. Bu arada Ermeni ustalar askeri ihtiyaçları üretmek amacıyla "çalışma mükellefiyeti" altına alınır ve

kendilerine hiçbir ücret ödenmeden çalıştırılmaya başlarlar.³⁷

Diyarbakır Episkoposu Çalgadyan Efendi, İstanbul'daki Patrik Zaven Der Yeğyayan'a yazdığı 27 Eylül 1914 tarihli mektubunda Ermenilerin bütün mallarının ellerinden alındığını, sıkıyönetim ilan edildiğini ve Sıkıyönetim Mahkemesi (Divan-ı Âli) kurulduğunu anlatmaktadır. Ayrıca Kürtlerin "eski alışkanlıklarına geri dönerek Ermenileri soyduklarını" anlatmaktadır.³⁸

1 Ekim 1914 günü Diyarbakır'a gelen yeni Vali Kapancızâde Hamit Bey, Diyarbakır'ı "idareten ihmal edilmiş bir vilayet değil, mülhakatı [bağlı kazalar] itibarıyla kendi haline terk edilmiş bir yer halinde buldum" demektedir.³⁹ Yani Hamit Bey'e göre, Diyarbakır Vilayeti'nde ihmalden öte, bir anlamda anarşi vardır. Gelir gelmez, 19 Ağustos 1914 akşamı Diyarbakır çarşısında çıkan yangında sorumluluğu bulunan Polis Komiseri Gevranlızâde Memduh Bey'i görevden alır ve Adana'ya sürgüne yollar. Anılarında, Tekalif-i Harbiye uygulamalarındaki yolsuzlukları da anlatan Hamit Bey, 1914 yılı sonbaharındaki durumu şöyle anlatmaktadır:

Seferberlik icapları memuriyet idaresini vicdan sızlatan bir şekle sokmuştu. Tekâlif-i Harbiye ... Bu verginin girmediği hiçbir yer, kapsamadığı bir meta kalmamıştı. Vilayetin muvakkat inhilâlinden [geçici boşluğundan] istifade eden bazı hırsızlar, çok yerlerde olduğu gibi kadın çamaşırlarına, kunduralarına, lavanta şişelerine kadar aşırılmışlar, bir çok emtia sergileri kurmuşlardı.

Diyarbakır yöresi, Doğu cephesindeki III. Ordu'nun ihtiyaçlarını karşılamakla sorumluydu. Fakat ordunun isteklerinin de sınırı yoktu. Örneğin, III. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, sabah ve akşam çaylarında yenmek üzere Tekâlif-i Harbiye suretiyle halktan yumurta toplanmasını dahi isteyebilmiştir!

Vali Hamit Bey, anılarında Tekalif-i Harbiye komisyonunda soruşturulan ilginç bir yolsuzluğu daha anlatır. Halktan III. Ordu'nun ihtiyacı için kavurma toplanmasına karar verilmiş ve toplanan kavurmalar cepheye sevk edilmek üzere depoya konmuştur. Bir üye, gündüz vakti asker marifeti ile halktan ve esnaftan toplanan kavurmaların akşamları Diyarbakır'da çarşıda satıldığını görmüş ve 2 Mecidiye karşılığında bir teneke kavurmayı satın alıp vilayete getirmiştir. Durum Hamit Bey'e bildirilince, bir Soruşturma Komisyonu devreye girer. Askerlik Şubesi Reisi ve aynı zamanda Jandarma Alay Kumandanı olan Yarbay'ın bu yolsuzluktan sorumlu olduğu anlaşılır. Ayrıca Yarbay'ın ordunun ihtiyacı için halktan toplanan hayvanları da pazarlamakta olduğu anlaşılır. Hamit Bey, hırsız yarbayın görevden alınması ve cezalandırılması için Harbiye Nezaretine ve III. Ordu'ya resmi yazılar yazar. Yazışma esnasında, Jandarma Yarbayı için "haydut" terimi kullandığı için askeri makamlar tarafından orduyu "tahkir etmekle" suçlanır. Dahiliye Nezareti'nden aldığı telgrafta kendisinden sözünü geri alması istenir. Hamit Bey direnir, "haydut" terimini kullanmakta haklı olduğunu ve yolsuzluğun resmi soruşturma evrakı ile tespit edilmiş olduğunu anlatır. Yazdığı cevap yazısında "kanaatlerimden dönmektense memuriyetimi fedaya hazır

olduğumu ilave ettim" der. Dahiliye Nezareti, 11 Mart 1915 günü Diyarbakır Valisi Hamit Bey'in görevden alınarak, merkezde "Teftiş Heyeti Müdür Vekili" olarak müfettişliğe atanmasına karar verir.⁴⁰

Tomas Mıgırđıçyan'ın raporunda, Vali Kapancızâde Hamit Bey'in kişiliği ile ilgili son derece olumlu tespitler yapılmaktadır. Diyarbakır yangınında parmağı bulunan Polis Komiseri Gevranlızâde Memduh Bey'in görevden alınması ve halka zulüm yapan bazı Kürt aşiret reislerinin tutuklanıp hapse atılması Hamit Bey'in önemli icraatı olarak anlatılmaktadır. Aslında, Hamit Bey'in anılarında pek dile getirmediği bazı konuları Mıgırđıçyan'ın raporunda bulmak mümkündür.

Hamit Bey, Diyarbakır'daki İngiliz Konsolosluğu'nu birkaç defa ziyaret eder. İngiliz Konsolosu ile olan görüşmelerinde Osmanlı Devleti'nin geleneksel dostu olan İngiltere'den uzaklaşarak Almanya ile birlikte harbe girmesinin Türk milleti için bir intihar olacağını ifade eder. Fakat Enver, Talat ve Cemal Paşa'nın açıkça "Alman yanlısı" olduklarını söyler.⁴¹

31 Ekim 1914 günü, Diyarbakır'daki İngiliz Konsolosu, George Evelyn Arthur Cheyne Monck-Mason (1886-1939) İstanbul'daki elçilikten şifreli bir telgraf alır. Telgrafta, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girdiği ve İngiltere, Fransa ve Rusya'ya savaş ilan ettiği yazılıdır. İki saat içinde konsolosluktaki önemli belgeler yakılır ve İngiliz Konsolosu Monck-Mason ve çevirmeni Tomas Mıgırđıçyan Diyarbakır'ı terk etmek amacıyla yolculuk izni almak için Vali Hamit Bey'i makamında ziyaret ederler. Hamit Bey'in bir şeyden haberi yoktur. Kendisine İstanbul'dan aldıkları şifreli telgrafın içeriğini özetlerler. Mıgırđıçyan, Hamit Bey'in şaşkınlığını şöyle anlatmaktadır:

Zavallı adam, yıldırım çarpmışa döndü ve anlattıklarımıza inanamadı. Telgrafın sahte olduğunu sandığını söyledi. Türkiye'nin bu kadar delirmiş olamayacağını, İngiltere'ye savaş ilan etmenin düpedüz intihar olduğunu ve bunun Türkiye'nin ölümü seçmesi anlamına geldiğini belirtti... Biz valinin huzurunda iken, kendisine Bağdat Valisi tarafından yollanmış bir telgraf geldi. Bağdat Valisi, İngiliz, Fransız ve Rus diplomatların kendisinden pasaportlarını istediklerini, çünkü her diplomatın kendi hükümetlerinden Türkiye'nin İtilaf Devletlerine savaş ilan ettiği konusunda bilgi aldıklarını ifade ettiklerini ve Bağdat Valisi İstanbul'dan bu konuda bir talimat almadığı için [ne yapacağını bilemediğini], bu konuda eğer Hamit Bey kendisini aydınlatırsa müteşekkik kalacağını yazıyordu. İngiliz Konsolosu, Bağdat Valisinden gelen bu telgrafın İstanbul'daki İttihat ve Terakki'nin başındaki diktatörlerin (Talat, Enver ve Cemal Paşalar) duruma hâkim olduklarını, taşradaki yöneticilere meseleyi danışma lüzumunu hissetmeden karar aldıklarını ispat ettiğini söyledi. Aynı gün, Vali Hamit Bey daha güneş batmadan seyahat belgelerimizi Konsolosluğa gönderme nezaketini göstermişti.⁴²

Ertesi gün, yani 1 Kasım 1914 günü, daha sabah güneş doğmadan Tomas Mıgırđıçyan, İngiliz Konsolosu Monck-Mason ve ailesi ile birlikte Diyarbakır'ı terk ederler. Urfa, Suruç, Halep ve Beyrut'a kadar tehlikeli bir yolculuk yaparlar.

Beyrut'tan vapurla Mısır'a giden Tomas Mıgırdıçyan savaşın kalan kısmını Kahire'de geçirmiş ve raporunu 1919'da tamamlamıştır.⁴³

DR. REŞİD BEY'İN DIYARBAKIR'A GELİŞİ

Hamit Bey'in görevden alınmasından önceki günlerde, Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Diyarbakır'a yeni vali arayışı içine girmiştir. Bu görevi, o günlerde Musul Valisi olarak görev yapan Dr. Reşid Bey'e teklif eder.⁴⁴ Dr. Reşid teklifi önce reddeder. 24 Şubat 1915 günü, merkeze yolladığı telgrafta "Musul'un Diyarbakır'dan daha mühim" bir yer olduğunu, Musul'a gelişinin üzerinden sadece bir buçuk ay geçtiğini söyledikten sonra şunları yazar:

Diyarbakır'a naklim bir felakettir. Zaten altı ay zarfında altı defa nakl ü tahvilim [yer değiştirmiş olmam] devam-ı memuriyet için ve çalışmak için şevk bırakmayacağı muhakkaktır. Anarşi içinde bulduğum bu vilayette işleri intizama koymak ve ciddi bir idare tesis etmek üzere faaliyete girdiğim bir sırada başka bir yere tahvilim ilelebet inkisar-ı emele [sonsuzca kadar umut kırıklığına] mahkumiyetimi istemektir. Diyarbakır'ın ehemmiyeti artmış ise, civar valiler arasında bendenizden pek muktedirleri mevcuttur. Binaenaleyh, bendenizi Diyarbakır'dan afu buyurmanızı rica ve çünkü katiyen kabul edemeyeceğimi arz ederim.⁴⁵

Talat Paşa, ertesi gün Dr. Reşid'e yazdığı kısa mesajda Diyarbakır'a yollanmasını olağanüstü şartların gerektirdiği bir durum olarak kabul etmesini ister, "vatana beklediğim hizmeti her yerde ifâdan çekinmeyeceğini" bildiği için Diyarbakır valiliğini teklif ettiğini belirtir.⁴⁶ İki gün sonra, 27 Şubat 1914 günü Talat Paşa'dan Dr. Reşid Bey'e yollanan telgrafta Sultan Reşat'ın atama emrini imzaladığı belirtilmektedir.

Dr. Reşid Bey'in Diyarbakır Valiliği'ne atanmasından sonra, 3 Mart 1915 tarihinde daha Musul'da iken Talat Paşa'ya yolladığı telgraf çok önemlidir:

[Diyarbakır'ın] ehemmiyet-i askeriyesinden ziyade ehemmiyet-i inzibatiyesini calib-i dikkat görmekteyim. Bu sırada ne yapılırsa kâr sayılacağından Ermenilere karşı en kestirme usulü tatbik etmek fikrindeyim... Aldığım malumata göre, [Diyarbakır] jandarması pek bozuk ve noksandır. Binaenaleyh her vechile itimat ettiğim Musul Merkez Tabur Kumandanı Rüştü Bey, Bölük Kumandanı Şakir Beyleri birlikte getirmek, ... 30 jandarmanın tarafımdan bilintihab [seçilerek] 100'e iblağ edilmek [çıkarılarak] en mühim hizmetlerde kullanmak üzere Diyarbakır'e [getirilmelerine] müsaade buyurulması ve bunların mauzerle teslîhi [Mauser marka tüfeklerle silahlandırılmaları] ve ihtiyaca binaen devre [şehir dışına] çıktığımda bir mutemet zatın tevkîli [güvenilir bir kişinin vekalet etmesi] elzem olduğundan Musul Mektupçusu Bedri Bey'in [benimle] birlikte gitmek üzere maaş-ı hazırıyla [şimdiki maaşı ile] Diyarbakır'e nakli [konusunda] ... emr-i iradeleri[ni] Musul'da beklediğimi [arz ederim].⁴⁷

Diyarbakır'ın askeri bakımdan değil de genel güvenlik bakımdan önemli olduğunun altını çizen Dr. Reşid, savaş sırasında "ne yapılırsa kâr sayılacağından Ermenilere karşı en kestirme usulü tatbik etmek fikrinde" olduğunu ifade etmiştir. Burada "en kestirme usulden" ne anlamamız gerektiğini, İttihat ve Terakki, Katib-i Umumisi Mithat Şükrü Bey'in anılarından çıkarabiliriz. Dr. Reşid, 27 Mart 1914 günü Ankara Valiliği'nden ayrıldıktan sonra İstanbul'a döner.⁴⁸ O günlerde, İttihat ve Terakki Katib-i Umumisi Mithat Şükrü [Bleda] Bey'i ziyaret eder. Ermeni meselesini ve Reşid'in Diyarbakır'da yaptıklarını konuşurlar. Sohbet esnasında, Mithat Şükrü Bey, Dr. Reşid'e şu soruyu sorar:

Siz hekimsiniz ve bir hekim sıfatıyla can kurtarmakla vazifeli bir insansınız. Nasıl oldu da, [Diyarbakır'da] bunca mâsumun sürü sürü yakalanıp ölümün kucağına atılmasına sebep oldunuz?

Doktor Reşid'in Mithat Şükrü Bey'e cevabı, "en kestirme usulün" ne olduğunu son derece açık bir şekilde anlatmaktadır:

Biraz evvel, bana bir hekim olarak nasıl cana kıydığımı sormuştunuz. İşte onun cevabı: Ermeni eşkiyası, bu vatanın bünyesine musallat olmuş birtakım zararlı mikroplardı. Hekimin vazifesi de mikropları öldürmek değil midir?⁴⁹

Yukarıdaki telgraftan Dr. Reşid Bey'in niyeti anlaşılmaktadır. Talat Paşa'ya Musul'dan gönderilen bu telgrafta, Dr. Reşid, "en kestirme usulü" uygulayabilmek için gereken yardımcı kadronun atanmasını garantiye almaya çalışmaktadır.

Dr. Reşid, Diyarbakır Valiliği sırasında sık sık Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya bazı bürokratların görevden alınmaları veya başka yerleri atanmaları konusunda talepte bulunacaktır. Örneğin, 1914 yılı Aralık ayında Mardin'e tayin edilmiş olan Mardin Mutasarrıfı Mustafa Hilmi Bey, Dr. Reşid'in Mardin Hıristiyanlarına yönelik şiddet politikasını benimsemez ve Diyarbakır'dan kendisine yollanan emirleri uygulamak konusunda direnir.⁵⁰ Dr. Reşid Bey, 27 Nisan 1915 günü Talat Paşa'ya göndermiş olduğu telgrafta yerel yöneticilerden ve emniyet güçlerinden şikâyet ederek, yeni atamaların yapılmasını ister:

[Diyarbakır] polis dairesi meslekin inceliklerini bilmediği gibi vazife-i istihbariyesi de hiçtir... Mutasarrıfımız ve ekser kaymakamlarımız pek sarîh [açık] talimat ve işaretimizi [işaretlerimizi] anlamayacak derecede hissiz ve zekasız ve hâlin icab ettiği faaliyet ve cevvaliyetten mahrumdurlar. Mardin Livasının ehemmiyeti birkaç nokta-i nazardan pek büyüdü ve Mutasarrıf-ı hâzırın [şimdiki Mutasarrıfın] bir şey yapmayacağı mütehakkık olduğundan [ortaya çıktığından] merkeze davet ettim. Vekaleten Mektupçu Bedri Bey'i gönderdim. Mumaileyhin [kendisinin] asaleten tayini[ni] selamet-i idare-i memleket [memleket yönetiminin selameti] nâmına hassaten rica ederim... Binaenaleyh 6 Nisan 331 [19 Nisan 1915] tarihinde istediğim tahsisat-ı mesturenin [örtülü ödenekten para] telgraf havalesiyle yetiştirilmesi ehem ve elzemdir. Ümid ediyorum ki, az bir zaman zarfında bu vilayetin Vilâyât-ı Şarkıyye Meselesi kalmayacaktır.⁵¹

Bu telgrafta da, aynen bir önceki telgrafta olduğu gibi Ermenilerin yok edilmesine ilişkin olarak “Ümid ediyorum ki, az bir zaman zarfında bu vilayetin Vilâyât-ı Şarkıyye Meselesi kalmayacaktır” müjdesi dikkat çekmektedir.

Son dönem Osmanlı siyaset dünyasında “Vilâyât-ı Şarkıyye” tanımlaması 1878 Berlin Antlaşması’nın 61. Maddesinde bahsedilen “Vilâyât-ı Sitte/Altı Vilayet”ten başkası değildir. 1878’den beri bu vilayetler (Sivas, Erzurum, Mamuretülaziz, Van, Bitlis ve Diyarbakır) Ermeni nüfus ile ilgili reform yapılması gereken yerler olarak anılmaktadırlar. Ayrıca, Eylül 1913 tarihinde başlayıp 8 Şubat 1914 tarihinde biten müzakereler sonucunda İstanbul’da bir antlaşma imzalanmıştır. Avrupa Devletlerinin bastırması sonucunda Sait Halim Paşa Hükümetinin imzaladığı bu antlaşmaya göre, iki yabancı Genel Müfettiş bu vilayetleri yönetecek ve bölgenin idare, adliye, polis ve jandarmasını denetleyeceklerdir. İttihatçılar bu antlaşmayı kamuoyuna açıklamaktan korkmuşlardır. Bu antlaşma ile Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır vilayetleri için Norveç ordusundan Binbaşı Nicolai Hoff; Trabzon, Erzurum ve Sivas vilayetleri için de Hollanda’nın eski koloni yöneticilerinden Louis C. Westenek “Genel Müfettiş” olarak atanmışlardır.⁵² Babîâli, Hoff ve Westenek ile 25 Mayıs 1914 günü kontrat imzalamıştır. Dr. Reşid Bey de çok kısa bir süre Binbaşı Hoff’un yanında “Kâtib-i Umûmi” olarak çalıştığı için “Vilâyât-ı Şarkıyye” meselesinin ne olduğunu çok iyi bilmektedir. Tahmin edilebileceği gibi, Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesinden sonra bu iki uluslararası memurun görevlerine son verilmiştir.⁵³

Dr. Reşid Bey, “Vilâyât-ı Şarkıyye” meselesinin Ermenilerin çöllerine sürülerek çözümlenmesi amacıyla yönelik olarak, Talat Paşa’nın yardımını istemekte ve Mardin Mutasarrıfı Hilmi Bey gibi kendi deyimi ile “açık talimat ve işaretlerimizi anlamayacak derecede hissiz ve zekâsız” olan yerel yöneticilerin görevden alınması arzulamaktadır.

DR. REŞİD BEY TEŞKİLATINI KURUYOR

Tomas Mıgırdıçyan’ın raporuna göre, Dr. Reşid Bey yanında Jandarma Komutanları Rüştü ve Şakir, Mektupçu Bedri Bey ve 50’den fazla jandarma eri ile 28 Mart 1915 tarihinde Diyarbakır’a ulaşır. Jandarma erleri içinde, kendisi de Kafkasya doğumlu ve Çerkez kökenli Dr. Reşid’e şahsen bağlı olan Çerkez Harun ve adamları da bulunmaktadır. Heyet, şehrin ileri gelenlerinden ve İttihat ve Terakki’nin Diyarbakır Mebusu Pirinççizâde Feyzi [Pirinççioğlu] Bey tarafından karşılanır. Feyzi Bey, 1896’da Ermeni kıyımına katılmış olan Pirinççizâde Arif Bey’in oğlu ve aynı zamanda Ziya Gökalp’in dayısının oğludur.

Aynı günlerde, Talat Paşa bütün vilayetlere ve mutasarrıflıklara yolladığı telgraflarda Ermenilerin bir silahlı ayaklanma girişimi içinde olduklarını ve yerel yöneticilerin çok dikkatli olmaları gerektiği konusunda uyarıyordu. 1914 Aralık sonunda Sarıkamış’ta Enver Paşa’nın Rus Ordusu’nu kuşatma ve Kafkasları fetih

planları kara saplanmıştı. Rus Ordusu 2 Ocak 1915 günü karşı saldırıya geçmişti. Ayrıca III. Ordu’da tifüs salgını başlamıştı. Doğu cephesinde savaşın kaderi Ruslardan yana dönmüştü.

Dr. Reşid Bey şehre geldikten sonra şehirde saklanan asker kaçakları, Ermeni mahallesinde gizlenen silahlar ve Talat Paşa’nın şifreli telgraflarında bahsedilen ayaklanma ihtimali konusunda bir Tahkik Heyeti oluşturdu. Bu heyette Vilayet Mektupçusu Bedri, Jandarma Komutanı Rüştü, eşraftan İttihat ve Terakki Katib-i Mes’ulü Yasinzâde Şevki [Ekinci], Diyarbakır Mebusu Pirinççizâde Feyzi Bey ve Müftüzade Şeref [Uluğ] bulunuyordu.⁵⁴

Dr. Reşid, o günlerde Talat Paşa’ya yolladığı telgraflarda Diyarbakır’da askeri kuvvet olmadığını, jandarmaların ise denetim altına alınmadığını ifade ettikten sonra Ermenilerin sürülmesi esnasında asayişin temini için “hafiyte teşkilatı” kurmak istediğini ve bunun için de örtülü ödenekten para yollanması gerektiğini yazıyordu.⁵⁵

Kısa bir süre sonra, Müslüman sivil halkın da katkısıyla bir Milis Alayı oluşturuldu. Bu alayda komutan olarak İttihat ve Terakki’nin yerel kadroları yer alıyordu. Milis Alayının başında Albay Cemilpaşazâde Mustafa Bey, Binbaşı Yasinzâde Şevki [Ekinci], Yüzbaşı Zazazâde Hacı Süleyman, Cercisağazade Abdülkerim, Direkçizâde Tahir, Pirinççizâde Sıdkı [Tarancı], Halifezâde Salih, Ganizâde Servet [Akkaynak], Muhtarzâde Salih, Şeyhzâde Kadri [Demiray], Piranizâde Kemal [Önen], Yazıcızâde Kemal, Hacı Bakır gibi isimler vardı.⁵⁶ Mıgırdıçyan’a göre, Milis Alayları içinde 11. Tabur, “Kasaplar Taburu” olarak biliniyordu. Bölgede en ciddi katliamların bu tabur tarafından gerçekleştirildiği iddia edilmektedir.⁵⁷

ERMENİ KIRIMININ YEREL DESTEKÇİLERİ: KÜRT MÜTEGALLİBESİ VE AŞİRET REİSLERİ

Bu noktada, Diyarbakır’da Ermeni kırımının toplumsal temellerini tartışmak gerekir. Yukarıda isimleri sıralanan Milis Komutanları eğer yerel aşiret reislerinin ve halkın desteği olmasaydı ancak kırım sürecini başlatmış olmakla kalırlardı. Dr. Reşid’in daha sonra merkeze bildireceği gibi hem Diyarbakır Ermenilerinin, hem de çevre illerden gelip Diyarbakır’dan geçerek Suriye çöllerine yollanan toplam 120.000 kişilik Ermeni nüfusun yok edilmesinin birkaç ay içinde tamamlanması mümkün olmazdı.

Dr. Reşid’in daha Diyarbakır’a gelmeden önce “Ermenilere karşı en kestirme usulü tatbik etmek fikrinde” olduğunu ve göreve başladıktan sonra da “Vilâyât-ı Şarkıyye Meselesini” çözmek üzere kararlı olduğu yukarıda ifade edilmişti. Dr. Reşid’in niyeti ne kadar kötü olursa olsun, birkaç yüz kişilik milis kuvveti ve kendine bağlı Çerkez kökenli jandarmalardan oluşan grup ile bu denli büyük bir kırımını gerçekleştirme teknik olarak imkansızdır.

Diyarbakır'a örtülü ödenekten Talat Paşa'nın ne kadar para yollamış olduğunu bilemiyoruz. Fakat, yollamış olduğu meblağın toplamı ne olursa olsun, sırf insanları satın alarak bu kadar geniş çaplı bir Ermeni ve Süryani kıyımını örgütlemek yine de mümkün değildir. Dolayısıyla, Dr. Reşid Bey'in "kestirme usul" olarak tanımladığı kökünü kazıma operasyonunun bölgedeki Kürt mütegalibesini, aşiret reisleri ve fiilen Diyarbakır'da oturan Kürt mütegalibesinin onayı ile gerçekleştiğini kabul etmek zorundayız. Ayrıca, yukarıda saydığımız toplumsal kesimlerin fiilen katılımı olmadan Hıristiyan ahalinin kökünü kazınması mümkün değildi.

Dr. Reşid Bey'in Diyarbakır'a 28 Mart 1915 tarihinde geldiğini biliyoruz. Aynı günlerde, Dahiliye Nazırı Talat Paşa imzası ile Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerine yollanan telgrafta "Ermenilerin bazı mahallerde müsta'idd-i iğfal [iğfal edilmeye eğilimli] olan Kürtlerle birleşerek Hükûmete karşı hareket etmek ihtimâli mevcûd ve mahsûs [hissedilmiş] bulunduğundan vilayet dâhilinde bu sûretle bir faâliyyet ve hareket ihtimâli olup olmadığının" araştırılmasını istiyordu.⁵⁸

Talat Paşa'nın korkuları çok da temelsiz sayılmazdı. Seferberlik ve savaş vergileri kararı ile birlikte bütün varlıklarını kaybeden Ermeni ve Kürt köylüleri kış şartlarına dayanmaya çalışırken, Van ve Bitlis'te Nisan ayının ortasından itibaren Ermenilerin evlerinde silah arama bahanesi ile katliamlar başlamıştı.⁵⁹ 20 Nisan 1915 tarihinden itibaren de Van şehrinin Ermeni mahalleleri kuşatıldı. Böylece Ermenilerin silahlı direnişi başlamıştı.⁶⁰ Ayrıca Talat Paşa, Sarıkamış cephesinin çöküşünden sonra Rus Ordusu'nun havaların yumuşamasını beklediğini tahmin ediyordu. Rusların Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmını işgal edeceği artık aşikardı. Nitekim 17 Mayıs 1915 tarihinde Rus ordusu Van'a girdi.⁶¹

Talat Paşa'nın ve Osmanlı yerel yöneticilerinin en büyük korkusu, Kürtlerin de Ermenilerle birlikte ayaklanıp Rusya himayesine girmeleriydi. Diyarbakır Valiliği'nden, 5 Nisan 1915 tarihinde Cizre ve Midyat yöresindeki Kürt Beylerinin siyasi faaliyetleri ile ilgili olarak merkeze yollanan telgraf şöyleydi:

Midyat'tan alınan şifrede Bitlis meşayih-i Ekrâdından [Kürt şeyhlerinden] Şeyh Celaleddin Bedirhâni, Abdurrezzak ve emsali eşhastan [kimselerden] Midyat rüesâ-yı Ekrâdına [Midyat'taki Kürt aşiret reislerine] gönderilen haberle yapılan telkinat [propaganda] bervech-i âtidir [aşağıdaki gibidir]:

Hükümet-i hâzıra [şimdiki İttihat ve Terakki hükümeti] askeri [birlikleri] Van'dan Saray'a çekmiş, oralarını Ermenilere veriyor ve satıyor. İslamiyet ve şeriat mahvoluyormuş. Binanaleyh, İslam olan bilumum Kürtlerin gerek mürted [dinden çıkmış] olan hükümete karşı ve gerek Ermenilere karşı kendi hukuk-ı kavmiyye ve diniyye-i mevcudelerini [kavimlerine ve dinlerine ait mevcut haklarını] müdafaa ve muhafaza için isyan ve hareket etmeleri lazım imiş.⁶²

Bu telgrafın üzerinde düşündüğümüz zaman iki pratik sonuç ortaya çıkmaktadır. Birincisi, bazı Kürt seçkinleri tarafından İttihat ve Terakki hükümeti "dinden çıkmış" olarak görülmektedir. Bu nedenle İstanbul'daki İttihatçı hükümetin Kürt halkı nezdindeki itibarı ve meşruiyeti çok düşüktür. Hem İslami bakımdan, hem de Kürt gelenekleri açısından bu durum, hükümetin "yok hükmünde" olmasıdır. Zaten iktidarın sembolleri ve devletin silahlı güç kullanma tekeli hayata geçirmesi açısından meseleye baktığımız zaman, Nisan 1915'te Diyarbakır'da devletin varlığı bile tartışmalıdır. Vilayetin polisi, jandarması ve askeri yok seviyesindedir.⁶³ Bırakın bütün vilayette düzeni sağlamayı, devlet Diyarbakır'da İçkale'ye sıkışmış durumdadır.

İkinci olarak, Rus Ordusu'nun o günlerde Van'a doğru ilerlediğini düşündüğümüz zaman, yakında Ermenilerin bölgenin yeni yöneticileri olacakları tahmin edilmektedir. Müslüman olan Kürtlerin bu çözümden son derece rahatsız oldukları ve Rus Ordusu'nun desteği altında kurulacak bir yönetimi kabul etmedikleri görülmektedir. Tabii ki olası bir Ermeni yönetimi altında Kürt bölgesinde Hamidiye Alaylarının yaptıklarının hesabının Kürt mütegalibesinden sorulacağını düşünebiliriz. Dolayısıyla, Cizre ve Midyat yöresindeki Kürt aşiret reislerini sakinleştirmek ve mümkünse onları hükümete yandaş kılmak için bir şeyler yapmak gerekmektedir. 1915 yılı ilkbahar aylarında İstanbul'daki İttihat ve Terakki hükümetinin bölgeye vereceği bir şey yoktur. İşte bu noktada Dr. Reşid'in "kestirme usulü" devreye girmektedir.

PIRİNÇÇİZÂDE FEYZİ BEY PROPAGANDA TURUNDA

Tomas Mıgırdıçyan'ın raporuna göre, Diyarbakır'da Dr. Reşid Bey tarafından kurulmuş olan Meclis-i Âli üyesi ve aynı zamanda İttihat ve Terakki Mebusu olan Pirinççizâde Feyzi Bey, yine aynı kurulun tavsiyesi üzerine 19 Nisan 1915 günü Cizre'ye doğru yola çıkar. Yolda uğradığı bütün köy, kasaba ve beldelerde Kürtlere ve diğer Müslüman topluluklara İslamiyet'in gereğini yerine getirmelerini, gâvurları ve özellikle Ermenileri genç-yaşlı veya erkek-kadın ayrımı yapmadan kırıma tabi tutmaları gerektiğini anlatır. Genç ve güzel kızların bu kıyımından hariç tutulmasını ve onları nikahlamanın dinen caiz olduğunu vurgular. Ziyaret ettiği bütün beldelerdeki dini liderler, şeyhler ve imamlar da kendisini destekleyen bir biçimde konuşurlar.⁶⁴ Hatta, bütün din adamları Mıgırdıçyan'ın, Kuran-ı Kerim'de var olduğunu iddia ettiği "Allahım! Çocuklarını yetim, kadınlarını dul bırak, onları Müslümanlara ganimet kıl!" duasını Arapça olarak telaffuz ederler.⁶⁵ Ayrıca, gâvurların hayatının ve karılarının Müslümana helâl olduğu hakkında halka teminat verirler!

Pirinççizâde Feyzi Bey, dönüş yolunda Batman ile Hasankeyf arasında Dicle kenarına kurulmuş olan Şikefta köyünde mola verir.⁶⁶ Köy, Ramanlı Aşiretinin reisinin dul eşi Perihan Hanım'ın köyüdür. Perihan'ın büyük oğlu Emin, Rus cephesinde kendi milisleri ile birlikte Kâzım Karabekir'in yanında savaşa katılmıştır.

Raman aşiretinin reisi gibi davranan Perihan Hanım, Pirinççizâde Feyzi'yi evinde misafir eder. Aslında Feyzi Bey, Perihan Hanım'ın diğer iki oğlu ile ilgilidir. Mustafa ve Ömer çeşitli suçlardan aranmaktadırlar. Ömer, Heso Ağa'yı taammüden öldürmekten suçludur. Mustafa'nın ise ufak tefek vukuatı vardır.

Feyzi Bey, Ramanlı Mustafa ve Ömer'in bazı hizmetler karşılığında vali tarafından affedileceğini annelerine söyler. Onları Diyarbakır'a Vali Dr. Reşid Bey ile görüşmeye davet eder. Anneleri Perihan Hanım'ın muhalefetine rağmen Mustafa ve Ömer Diyarbakır'a giderler.

Şimdi aynı olayı Ramanlı Emin'in oğlu ve Mustafa ve Ömer'in yeğeni olan Hüseyin Demirer'in anlattısından takip edelim: Ramanlı Mustafa dört atlı adamı ile birlikte vilayete gider. Bir süre bekledikten sonra Dr. Reşid tarafından son derece sıcak bir biçimde karşılanır. Hüseyin Demirer'in anlatımına göre, kahveler içildikten sonra Mustafa af karşılığında valinin nasıl bir hizmet beklediğini öğrenmek ister. Vali, ağabeyi Emin'in Rus cephesinde 25 adamı ile savaştığını bildiğini, düşman olan Ruslara Ermenilerin yardım ettiğini anlatır. Ayrıca Ermenilerin, Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu olarak gördüklerini, zındık olduklarını, bunları öldürmenin sevap olduğunu belirtir. Müftünün ve diğer şeyhlerin de böyle düşündüklerini ilave eder.⁶⁷ Mustafa'nın tava geldiğini anlayan Vali Dr. Reşid, Ramanlı Mustafa ve Ömer'den istediklerini şöyle anlatır:

Bak Ağa! Burada çok zengin Ermeniler var. Sen, kardeşin Ömer ve adamların iki kelek tedarik edeceksiniz. Aranızda yabancı olmayacak, adamlarınızın ağı çok sıkı olacak... Ben sizlere kafiye kafiye Ermeni teslim edeceğim. Şayet sizlere sorarlarsa, "Sizleri Musul'a götürüyoruz" diyeceksiniz. Bunlar, ne kadar altın, para, mücevherat ve kıymetli eşyaları varsa beraber alacaklar. Onları kelekle Dicle üzerinden götüreceksiniz. Kimsenin göremeyeceği ve duyamayacağı bir yere varınca, hepsini öldürüp Dicle'ye atacaksınız... Ne kadar malları varsa adamlarınıza. Ne kadar altın, para ve mücevherat varsa onların yarısı sizin, diğer yarısını da Hilal-i Ahmer'e [Kızılay'a] vermek üzere bana getireceksiniz. Yalnız bu sırrı kimse bilmeyecek, duymayacak. Bu sır açığa çıktığı gün siz de ve ben de mahvoluruz.⁶⁸

Ramanlı Mustafa, Valiye "Allah, senden razı olsun Paşam" dedikten sonra, Dr. Reşid kendi yazdığı bir af mektubunu Mustafa'ya verir.⁶⁹ O da adamlarından biri ile mektubu kardeşi Ömer'e yollar. O gece, Ramanlı Mustafa ve adamları vilayette ipek çarşafılı yataklarda misafir edilirler. Ertesi gün Ömer de geldikten sonra kelek tedariki için hazırlıklara başlanır.

DIYARBAKIR'DA ERMENİLER TOPARLANIYOR VE RAMANLILAR SAHNEYE ÇIKIYOR

Mıgırđıçyan'ın anlatısına göre, 16 Nisan 1914 Cuma günü, Diyarbakır'da Ermenilerin oturduğu Hançepik Mahallesi⁷⁰ askerler ve milisler tarafından kuşatılır. Evlerde asker kaçakları ve silah aranır. Av tüfekleri ve ekme bıçakları

bile toparlanır ve 300 kişi göz altına alınır. Göz altına alınanlar İçkale'deki hapishaneye konurlar. Üç gün sonra Diyarbakır'daki bütün Ermeni hayır kurumlarının yöneticileri ve Ermeni toplumunun ileri gelenleri toparlanır. 21 Nisan günü ise, Taşnak, Hınçak ve Demokratik Partilerin başkan ve yöneticileri hapse atılırlar. 1 Mayıs'a geldiğimizde artık sıra Ermeni toplumunun bütün okumuş insanlarına, tüccarlara, doktorlara, avukatlara, mühendislere, dükkân sahiplerine, devlet memurlarına, hâkimlere, Episkopos Çalgadyan dahil, Katolik, Protestan tüm rahiplere gelmiştir. İçkale'deki hapishane artık adam almamaktadır. İnsanlar pislik içinde, ayakta kalmaya çalışmaktadır. Ayrıca, bazılarının turnakları sökülür, falakaya çekilirler.⁷¹ İşkencenin amacı silahların saklandığı yerleri öğrenmek ve ayaklanma planlarını ortaya çıkarmaktır. Diyarbakır Ermeni cemaatinin seçkinleri hapishanede iken Dr. Reşid Bey, 21 Mayıs günü Talat Paşa'ya ikinci raporunu yollar:

Ermeni komiteleri hakkındaki tahkikat ve ta'mikat tevessü ettikçe birçok teşkilat-ı ihtilaliye [ihtilal örgütü] bütün vüzuhuyla tebeyyün ve tezahür etmektedir [netleşmekte ve ortaya çıkmaktadır]. Buradaki rüesânın [reislerin] ikrar ve itiraf neticesi olarak mülhakata gönderildiği anlaşılan bombalardan Siverek'de on dördü ve Çermik'de üçü bulunmuştur. 5 Mayıs 331 [18 Mayıs 1915] tarihinden berü de mülhakata ve merkez-i vilayette 625 muhtelifü'l-cins tüfek ve 581 tabanca revolveri ve 5544 fişek, bir çok âlât-ı câriha [kesici alet] elde edilmiştir. Taht-ı tevkife alınan rüesâ-yı faaliyesinin ikrar ve itirafına nazaran Balkan Muharebesinin akabinde Cenevre, İstanbul merkezlerinde cereyan eden müzakerede Rusların Vilayat-ı Şark[iyyey]e hücumları halinde fiilen muavenet [ve] muzaheretde bulunulmasına ve Van ve Bitlis ve Mamuretülaziz [Elazığ] vilayetlerinde çıkarılacak iğtişâş [kargaşa] ve ihtilale iştirak için umum Ermeni milletinin hazırlanmasına...⁷²

Dört gün sonra, Talat Paşa'ya yolladığı telgrafta, yollarda silahlı Ermeni komitecilerine rastlandığını ve bu nedenle yol güvenliğinin azaldığını bildirdikten sonra, "Derdest edilen ihtilalcilerin miktarı heman bini tecavüz etmesine [aşmasına] nazaran, bunların burada uzun müddet taht-ı tevkifte [gözaltında] kalmaları mahzurdan salim olmayacağı gibi tevkifhane de hapishane de istiab etmemektedir [kapasitesi yetmemektedir]. Cürümleri delail ve berâhîn-i kâtua ile [suçları deliller ve kesin kanıtlarla] sabit olanlar Divan-ı Harb'e tevdi olunmak üzere Diyarbakır'dan Musul ve Cizre'ye tağrîb ve teb'îdleri [uzaklaştırılmaları ve sürülmeleri]" gerektiğini anlatır.⁷³

Mıgırđıçyan'ın anlatısına göre, o günlerde Pirinççizâde Feyzi Bey, Musul'a Dicle üzerinden keleklerle gönderilecek Ermenilerin ilk kafilesinin listesini hazırlamaktadır. 30 Mayıs Pazar günü Diyarbakır Ermeni cemaatinin kaymak tabakasını oluşturan 635 kişi, Mardinkapı köprüsü önünde bekleyen 25 keleşe bindirilir. Başlarında Binbaşı Şakir bulunmaktadır. Ramanlı Ömer ve Mustafa ile önceden katliamın detaylarını planlamış olan Binbaşı Şakir, nehrin akıntısında uzun süre yol aldıktan Şikefta köyünde kelekleri kıyıya çekerek mola verir. Ramanlı

Ömer, kafileyi karşılar ve geceyi köyde geçirmeleri için davet eder. Altı kişilik gruplar halinde köye çıkan Ermeniler önce soyulurlar ve ardından öldürülürler. Cesetleri Dicle'ye atılır.

Ramanlı Ömer ve Mustafa'nın yeğeni Hüseyin Demirer'in anlatımına göre, ikinci günün ikindi sonrasında daha Şikefta köyüne gelmeden önce, iki tarafı sarp ve dağlarla çevrili bir yere varırlar. Burada kelekler kıyıya çekilip mola verildikten sonra yemekler yenir, sazlar çalınır ve içkiler içilir. Bütün kafiye öldürülüp cesetlerin içine taş konarak Dicle'ye atılır.⁷⁴ Sonra Ömer ve Mustafa paranın, mücevher ve altınların kendilerine düşen payını evlerine bıraktıktan sonra Dr. Reşid'in payını alıp Diyarbakır'a giderler. "Hilal-i Ahmer hissesi"ni kendisine şahsen teslim ederler. İkinci ve üçüncü kafiye de yola çıkar ve bütün kafiye aynı kaderi paylaşırlar.

Ermenileri öldürmeden önce soyan Ramanlı aşireti mensupları, öldürdükleri Ermenilerin çizme, yelek, ceket ve ayakkabılarını giyip Diyarbakır çarşısında gezinmektedirler. Bu durum bazı Ermenilerin dikkatini çeker, artık dördüncü kafileden sonra kimse keleklerle Musul'a gitmek istemez. Durumdan rahatsız olan Dr. Reşid, Ramanlı Ömer ve Mustafa'ya artık ayak altından çekilmelerini ve Diyarbakır'a yakın Tilalo köyünde saklanmalarını söyler.⁷⁵ Köyün harman yerindeki dut ağacının altında öğlen yemeğinden sonra uykuya çekilen iki kardeş, Dr. Reşid'in Çerkez silahşörleri tarafından öldürülürler. Hüseyin Demirer, babaannesi Perihan Hanım'ın masum Ermenilerin canına kıyan oğullarının ölümü üzerine hiç gözyaşı dökmediğini yazmaktadır.⁷⁶

Tomas Mıgırđıçyan'ın raporuna göre, bu olaydan birkaç gün sonra, Diyarbakır İttihat ve Terakki yönetimi adına Pirinçizâde Feyzi Bey şehrin ileri gelenlerini Diyarbakır Ulucami'de toplantıya çağırır. Toplantıya Nakib-ül Eşraf Bekir Sıtkı [Ocak] Bey, Müftü Hacı İbrahim [Uluğ] Efendi, Diyarbakır'ın tüm uleması, şeyhleri, hocaları, paşaları, Kürt Beyleri, ağaları ve tabii ki İttihat ve Terakki yöneticileri davetlidir.

Mıgırđıçyan'ın anlatımına göre, tartışma konusu şudur: "Diyarbakır'ın Ermenilerinin tümünü mü, yoksa sadece bir kısmını mı katletmeliyiz?" Yaklaşık üç gün süren tartışmanın sonunda alınan karar, güzel kadınlar ve genç kızlar dışında tüm Ermenilerin katledilmesi doğrultusundadır. Bu noktada Müftü Hacı İbrahim [Uluğ] Efendi itiraz eder ve 12 yaşından ufak çocukların kolaylıkla ihtida edip İslam dinine göre yetiştirilmelerinin mümkün olduğunu söyler. Ayrıca, güzel kadınların ve kızların da Müslümanlarla evlendirilerek din değiştirmelerinin sağlanabileceğini ifade eder. Konu, böylece karara bağlanır, herkes Kuran'a el basarak yemin eder. Bu karardan sonra, eğer bir Müslüman bir Ermeni'yi kurtarmaya çalışırsa onun din düşmanı olarak görüleceği ve "katli vacip olacağı" konusunda da anlaşmaya varılır. Nihayet alınan kararlar kağıda dökülür ve toplantıda bulunanlar tarafından imzalanıp mühürlendikten sonra bu belge Pirinçizâde Feyzi Bey tarafından Dr. Reşid'e teslim edilir.⁷⁷

Bu toplantı hakkında elimizdeki tek kaynak, Tomas Mıgırđıçyan'ın 1919 yılında Kahire'de kaleme aldığı "Diyarbakır Katliamları ve Kürtlerin Mezalimi" başlıklı rapordur. Mıgırđıçyan, 1 Kasım 1914 tarihinde Diyarbakır'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Bu rapor, daha sonra Diyarbakır'da kalan ve kıyımdan kurtulan Ermenilerden Levon Kasapyan ve Tomas Donciyan'ın tanıklıklarına dayanarak yazılmıştır.⁷⁸

TALAT PAŞA'NIN TELAŞI VE DR. REŞİD'İN İTİRAFLARI

Diyarbakır Vilayeti'ndeki katliamlara ilişkin haberler ve dedikodular, muhtemelen çevre illerdeki kamu yöneticilerinin gönderdikleri telgraflarla İstanbul'a ulaşmaya başlamıştır. Talat Paşa'nın Temmuz ayında Diyarbakır'a yolladığı şifreli telgraflarda belli bir telaş hissedilmektedir. İlk olarak, 12 Temmuz 1915 tarihinde Diyarbakır'a yolladığı telgrafta, Talat Paşa Mardin'deki katliamdan rahatsızlığını ifade etmektedir. Telgraf şöyledir:

Ermenilerden ve diğer Hıristiyan ahaliden yedi yüz kişinin geceleri şehirden harice çıkarılarak koyun gibi boğazlattırıldığı ve şimdiye kadar bu kabil katliamlarda maktul olanların iki bin kişi tahmin olunduğu ve buna seri ve kati bir netice verilmezse civar vilâyâtındaki ahali-i İslâmiyenin de kıyam ederek [ayaklanarak] bilumum Hıristiyanları katletmelerinden korkulduğu istihbar edilmiştir.⁷⁹

Telgraftan da anlaşıldığı gibi, Talat Paşa civar illerdeki Müslümanların da ayaklanarak Ermeniler dışındaki bütün Hıristiyanları öldürmelerinden çekinmektedir. Nihayet, on gün sonra, 22 Temmuz 1915 tarihinde Diyarbakır Valisi Reşid Bey'e gönderdiği "şahsa mahsus" telgrafta şunları söyler:

Tebliğat-ı mükerrereye rağmen vilayet dahilinde bazı çetelerin Hıristiyanları takib ve katle devam etmekte olduğu istidlal olunuyor. Evvelce de bildirildiği üzere bu halin devamı katiyen caiz değildir. Merkezin icabat-ı siyasiyesine müstenid [siyasi gerekliliklere dayalı] bulunan tebligatını kabul etmeyerek şahsi icthadlarla hareket memleket için pek muzırdır [zararlıdır]. Bu hususta teveccüh edecek mesuliyet-i resmiye ve şahsiyeyi kabulde bir fayda yoktur. Hükümet-i hâziranın bir memur-ı mesulü [hükümetin sorumlu bir memuru] olmak sıfatıyla buradan verilecek evâmîr ve talimata [emirler ve talimatlara], bi-lâ-kayd u şart nokta-i nazarımıza tevfi-k-i hareket [kayıtsız şartsız görüşlerimize uygun olarak hareket etmek] mecburiyetinde bulunduğunuzu unutmamak lazım gelir. Herhalde çetelerin ortadan kaldırılması ve vilayet asayişinin derhal iadesi için icab eden tedâbirin acilen istikmal ve iş'ârı matlubdur. Ba'dema eşkıyaya ve çetelere istinat olunacak her fiil ve vakadan vilayet mesul tutulacaktır.⁸⁰

Vali Dr. Reşid'e bir devlet memuru olarak haddini bildiren ve artık bundan sonra olaklardan katliamlardan kendisini "şahsen sorumlu tutacağını" ifade eden Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Diyarbakır'da başlayan toplumsal çılgınlıktan ürkmüş gibidir. Bu telgrafın yollanmasından yaklaşık iki hafta sonra, 4 Ağustos 1915 tarihinde, Dr. Reşid Bey kendisini savunan "hususî" bir telgrafi Talat Paşa'ya yollar:

Her yerde zat-ı sâmilinden mazhar olduğum emniyet ve itimada istinaden muvaffak oldum. Binaenaleyh bu itimat ve emniyet münselib olduğu [ortadan kalktığı] dakikada memuriyetime nihayet verilmesi zaruri ve çünkü muvaffakiyetim gayr-i mümkündür. Anlıyorum ki, muhtelif menbalardan [kaynaklardan] bu vilayet hakkında birçok şeyler yazılıyor ve burada anarşi tasvir olunuyor; katliamlar, rahneler [bozukluklar], suüstimaller, iğtişaşlar [karışıklıklar] yapılıyor.

Vilayetin asayiş ve intizam-ı tâmmede [tam bir düzen içinde] bulunduğunu iddia edemem, fakat bir taraftan buradaki Ermenilerin tenkili veya sevki, diğer mahallerden gelenlerin hududumuz haricine ihracı, [Rus işgali altındaki Doğu vilayetlerinden] birçok mültecinin mütemediyen vürûdu [sürekli gelmeleri], talancılıktan başka bir şey düşünmeyen vatan ve hatta dine hiç bir merbutiyetleri [bağları] olmayan Ekrad ve aşayirin [Kürtler ve aşiretlerin] memurîni, muhacirleri, kafileleri soymak için Bitlis'den, Harput'tan ve hatta Erzurum'dan buraya kadar yolda dolaşmaları, Ermenilerin metrukatına [terk ettiği binalara] zahmetsizce sahip olmak emelinin üfûl ettiğini [kaybolduğunu] görüp gayr-i memnunlar sırasına karışan eşraf ve ayan-ı memleketin, tezvirat ve ifsadatı [yalanları ve fesatları] gibi hal ve muhitin hususiyâtı [bölgenin özellikleri] nazar-ı dikkate alınacak olursa, vilayetin asayiş ve inzibat-ı hâzırını alkışlamamak haksızlık olur.

Bütün vicdanımla temin ederim ki, Hıristiyanları katletmek üzere müretteb [tertiplenmiş] çeteler yoktur, yapılmamıştır. Mümkün olduğu derecede ahalinin müdahalesine mümâneat [engel] olunmuş ve hatta birçok yerlerde şiddetle ve silahla kesb-i sükunet olunmuştur [düzen sağlanmıştır]. Ahalinin yaptıkları şey karılar gibi kafileleri uzaktan takip, firaren veyahut başka suretle kafileden ayrılanları öldürmek veyahut icab-ı hal ve mesâlih [durumun gerektirdiği sınırlar içinde] tenkil edilenleri veyahut yolda ölenleri soymaktan ibaret kalmaktadır ve kezâlik temin ederim ki mümkün mertebe Ermeni olmayan anâsır-ı Gayrimüslime gözetilmiş, Ermenilerle hemhal ve hem-enzâr [birlikte ve aynı görüşte] olanlarla bazen bir hanede oturanları itiyatla sehven kafilelere karışanlar istisna edilir ise, diğer ahali ilişilmemiş ve ilişilmemesi için her bâr [defa] merkez ve mülhakata tebliğat yazılmıştır.

Kaymakamın, seyيار jandarma kumandanının kasten veya gafleten meydan verdikleri isyan sebebiyle Midyat Süryanilerinin tenkiline mecburiyet hasıl olmuş ve bidayette mumaillehimin hükümet dairesinde üç gün kapanıp müdafayı efrada ve etraftan gelen aşayire bırakmış olmalarından dolayı bir gergin ahval görülmüş ve tahaşşiyat [korku] civar kurâya [köylere] sirayet etmiş ise de Alay Kumandanı ile tahkik memuru mühimmat gönderilerek intizam iade ve Ezidilerin bunlarla teşrik-i mesai etmelerinin men'i gibi bir muvaffakiyet elde edilmiştir.

Ermenilerin tenkil ve sevinde bazı yolsuzluk ve uygunsuzluk olduğunu mu'terifim [itiraf ederim]. Fakat tamamıyla men'i mümkün değildi. Çünkü henüz

vilayet memurlarını iyi tanımıyor idim. Fenalarını tebdile [kötülerini değiştirmeye] vakit bulmamış idim. Çünkü ordunun evâmir-i şedide ve müekkidesine [kesin emirlerine ve kurallarına] rağmen mükellefîni [askerlik mükelleflerini] 5 Kuruş mukabilinde [karşılığında] salıveren veya hiç tutmayan jandarma efradıyla bunlara müsaade ve müsamaha [izin ve göz yuman] eder zâbitânı [subayları] ve milis namı altında ve bizzarure toplanan evvela tertipsiz [dağınık] ve intizamsız [düzensiz] ve talancı bir kuvveti müsella [silahlı] vazifede kullanmak mecburiyeti var idi.

Buna rağmen vilayetimizde ahval [durumun] mücavir vilayâta [komşu illere] nispeten intizam ve sükunetle cereyan ettiğini temin edebilirim... Bendeniz vazifemi ve arzu ve emr-i sâmilîni [yüksek emirleriniz] dahilinde ifa etmekteyim itimadındayım. Aldanıyor isem, benim hakkımdaki itimat ve emniyet [güven] zâil oldu ise tesrî-i iradesini [süratle görevden alınmamı] istirahat ederim, efendim.⁸¹

Dr. Reşid'in telgrafı üzerine çok şey yazılıp söylenebilir. Bir yandan sırf kendini savunmak için "çete kurdurmadım" diyerek yalan söylemekte, diğer yandan da Diyarbakır'a, Kürtlere ve çevresine nasıl baktığının ipuçlarını vermektedir. Örneğin, "talancılıktan başka bir şey düşünmeyen vatan ve hatta dine hiç bir alakaları olmayan Kürtler ve aşiretlerden" bahsetmektedir. Halbuki, Ramanlı Ömer ve Mustafa ile kurmuş olduğu beraberlikte talanı planlayan kendisidir.

Bu telgraf aynı zamanda Diyarbakır'da egemen olan toplumsal dinamiklerin anlaşılması bakımından da son derece zihin açııcıdır. Yine "Ermenilerin terk ettiği binalara zahmetsizce sahip olmak emelinin kaybolduğunu görüp gayri memnunlar sırasına karışan Diyarbakır eşrafından ve ileri gelenlerinden" bahsederken, aslında Dr. Reşid bu toplumsal kesimlerin hangi hesapların sonucunda Ermeni kırımına onay verdiklerini veya bilfiil katıldıklarını da itiraf etmiş olmaktadır. Aynı şekilde, seçkinler dışında kalan sıradan insanların nasıl bir çapulculuk girdabına düştüklerini, "karılar gibi" Ermeni kafilelerini takip ederek "ölü soyduklarını ve talan yaptıklarını" anlatmaktadır.

Yine seferberlik ilan edildikten sonra, askere alınması gereken kişileri 5 Kuruş karşılığında salıveren veya hiç tutmayan jandarma erlerinden bunlara izin veren ve göz yuman Jandarma subaylarından bahsetmektedir. Belki de, Dr. Reşid Bey'in yukarıda uzun uzadıya alıntılıdığımız bu telgrafı tek başına "Diyarbakır'da 1915 yılında neler oldu?" sorusuna verilecek cevabın tüm unsurlarını içinde barındırmaktadır.

SONUÇ YERİNE

Dahiliye Nezareti, İskan-ı Aşair ve Muhacirîn Müdüriyeti [Aşiret ve Muhacirlerin İskânı Müdürlüğü] Umum Müdürü Şükrü [Kaya] Bey, 1916 yılı Şubat ayında Rus Ordusu'nun Erzurum'a girmesi ve daha sonra da Trabzon'u ve bütün Doğu Anadolu'yu işgal etmesi üzerine "Şark Muhacirleri" sorunu ile uğraşmaktadır.⁸² İskan-ı Aşair ve Muhacirîn Müdüriyeti'nin (İAMM) resmi verilerine göre Doğu Anadolu'dan Batı yönüne 707.504 kişilik bir Müslüman kitle göç etmiştir. Bu

insanların yatacak ve barınacak yerleri olmadığını düşündüğümüz zaman, Ermenilerden kalan bazı mülklere Şark Muhacirlerinin yerleştirilmesi için İAMM'nin büyük çaba gösterdiğini tahmin edebiliriz.

Diyarbakır'dan da yaklaşık 60.000 kişilik Ermeni nüfus tehcir edildiğine göre, hayli boş yer bulunduğunu da tahmin edebiliriz. Ayrıca, yine İAMM verilerine göre, 1916 yılı Bahar aylarında Diyarbakır'da 84.000 kişilik “Şark Muhaciri” evsiz nüfus bulunmaktadır.⁸³ İAMM Umum Müdürü Şükrü Bey, 28 Haziran 1916 tarihinde Talat Paşa'ya aşağıdaki telgrafı yollar:

Diyarbakır ve Mardin talimatname mucibince Van ve Bitlis'den gelen Türklere mahall-i iskan [iskan alanı] olarak tahsis edilmişken, emval-i metruke [terkedilmiş] evlerinin kısm-ı azamı [büyük bir kısmı] cihet-i askeriye [askeri makamlar], zabitan [subaylar] ve memurîn [devlet memurları] ve ahali tarafından işgal edilmiş olduğu cihetle, hakkıyla istifade edilemeyerek mülteciler açıkta kalıyor. Cihet-i askeriye namına alınan 112 hanenin birçokları başlı başına birer zabıt tarafından işgal ediliyor. Bundan başka ayrıca 109 hane de zâbitân ve memurîne ve 323'ü de ahali-i mahalliyeye icar edilmiş [yerel halka kiralanmış] bulunuyor. Cihet-i askeriyece lüzum-ı kati bulunan mahallere bir şey denilemez ise de, kısm-ı azamı bekar bulunan ve zabitan tarafından işgal olunan haneler ile âhere icar ile intifa etmek [başkalarına kiralamak ve kullanımına açmak] üzere ahali-i mahalliyeye [yerel halk] tarafından işgal edilenlerin tahliyesiyle mültecilere tahsisine müsaade [izin] buyurulması müsterhamdır [istirham edilir].⁸⁴

İAMM Umum Müdürü Şükrü Bey'in Diyarbakır'da Ermenilerden kalan evlerde yerleşmiş olan yerli ahalinin zabıta emri ile tahliye edilmesi talebinin nasıl sonuçlandığını bilmiyoruz. Ama Diyarbakır'da Ermeni kıyımı sonucunda boşalacak olan gayrimenkullere yerleşme hesapları yapanların bir kısmının hayal kırıklığına uğradığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Diyarbakır'da yaşananların anlaşılması ve yerel güç odaklarının Ermeni kıyımındaki rolünün doğru olarak tespit edilebilmesi bakımından, 18 Aralık 1919 tarihinde Diyarbakır eşrafından Hacı Hamid Efendizâde Fazıl Bey'in İstanbul'a Sadrazamlık makamına yollanmış olduğu ihbar telgrafı hayli aydınlatıcıdır:

Menâfi-i âliye-i memleketi [ülkenin yüksek menfaatlerini], kuvvâ-yı meşrû'a-i milletini [milletin meşru güçlerini] ihtirasât-ı hayatiyesiyle [tutkularının esiri olarak] binlerce insanı saltanat-ı milliyeye esasâtına muğayir olarak Engizisyon celladları gibi itlaf ü imha etmek [öldürüp yok etmek] cürm-i siyasisi [siyasi suçu] ile maznun Diyarbakır Milis Tabur Kumandanı [Yasinzâde] Şevki [Ekinci] ve Milis Yüzbaşı Pırınçizâde Sıdkı [Tarancı], Diyarbakır Merkez İttihad ve Terakki Murahhas-ı Mesulü [Attarzâde] Hakkı [Tekiner] Efendilerin emsallerinin esna-yı tevkiflerinde [benzerlerinin tevkifi sırasında] adem-i icabetle firar etmiş, tehcir-taktik [katliam] fiillerinin temin eylediği servet entrikasıyla nail-i emel olmak için firaren mülhakatta bulunmağı zâid bularak [şehir dışına çıkmayı bile

gereksiz bularak], hilaf-ı emr ü kanun [kanun emirlerine karşı] olarak tâ vilayet merkezine kadar serbest-i nüfuz etmeleri, anarşi devrinde Ermeni'ye tatbik ettikleri muameleleri İttihatçılık maskesi altında ahali-i mutîaya [uysal ahaliye] da reva gördüklerinden, emsali mahbes ve menfâlarda [benzerleri hapiste ve sürgünde] buldukları halde hükümet-i hâzıramız [İstanbul hükümeti] aleyhinde müstekreh [iğrenç] ve müstehcen propagandalarda müdavim bulunmaları, memleketin bâdî-i felaketi [felaketine sebep] olacağı[nı] acı tecrübelerimiz üzerine ihbar eder ve emsâli misillü tevkiflerini [benzerleri gibi tevkif edilmelerini] selamet-i vatan namına arz eylerim.⁸⁵

Hacı Hamid Efendizâde Fazıl Bey'in ihbar telgrafı İstanbul'a ulaştıktan sonra Dahiliye Nezareti'ne havale edilir.⁸⁶ Dahiliye Nezareti de 23 Aralık 1919 tarihinde dönemin Diyarbakır Valisi olan Faik Ali (Ozansoy) Bey'den ihbar telgrafında dile getirilen konuların araştırılması ve merkeze bilgi verilmesini ister. Vali Faik Ali Bey'in 5 Ocak 1920 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı cevap şöyledir:

Hacı Hamid Efendizâde Fazıl imzasıyla çekilen telgraf münderecâtı [içeriği] tamamıyla muvâfık-ı hakikattir [gerçeklere uygundur]. Mevzu-i bahs ü şikayet olan mesâil-i ma'lumenin [şikayet konusu olan malum meselelerin] takibi için vilayete bir emr ü tebliğ vâki olmadığı cihetle bu hususta maznun [zanlı] olanlar bittabi serbest geziyor ve fırkacılık [particilik] vesair tahrikat ü ifsadattan hâlî [tahrikler ve fesattan geri] kalmıyorlar. Sair mahallerdeki emsâli misillü [başka yerlerdeki benzerleri gibi] bunlar hakkında takibat ifası [soruşturma yapılması] hususunun Adliye Nezareti'nden... emir verdirilmesi...⁸⁷

Adliye Nezareti'nin Faik Ali Bey'in soruşturma açılması talebine nasıl cevap verdiğini bilmiyoruz. Fakat o günlerde, 15 Mayıs 1919 günü Yunan Ordusu'nun İzmir'i işgali ile başlayan yeni bir döneme girilmiş olduğunu belirtmeliyiz. Ülkenin her tarafında Milli Mücadele'nin nüvesini oluşturacak olan Müdafaayı Hukuk Cemiyetlerinin kurulduğu ve daha sonra Erzurum (23 Temmuz – 7 Ağustos) ve Sivas (4-11 Eylül 1919) Kongrelerinin toplandığını düşünürsek, Diyarbakır vilayetinin de bu hareketlenme dışında kalmayacağını tahmin edebiliriz.

1919 yılı Eylül ayı ortalarında İttihat ve Terakki, Diyarbakır Mebusu olan Mehmet Zülfü (Tiğrel)⁸⁸ Bey'in kardeşi olan İhsan Hâmit (Tiğrel) Bey'in Diyarbakır delegesi olarak Sivas Kongresi'ne katılmak üzere yola çıktığını fakat ancak kongre tamamlandıktan sonra Sivas'a ulaştığını biliyoruz. İhsan Hamit Bey, aynı zamanda Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey'in halasının oğludur. Sivas'a gitmeden önce, İstanbul hükümetinin atadığı bir vali olan Faik Ali Bey'den kongreye katılmak için izin de almıştır. Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa tarafından son derece sıcak karşılanan ve Heyet-i Temsiliye üyeliğine getirilen İhsan Hâmit Bey kısa bir süre sonra Diyarbakır'a geri döner. Amacı, Diyarbakır'da “Vilayât-ı Şarkiyeye Müdafaai Hukuk Cemiyeti”ni canlandırmaktır.

Diyarbakır'da 1915'te Dr. Reşid'in örgütlediği Milis Alayının komutanı olan Albay Cemilpaşazâde Mustafa Bey tarafından kurulmuş olan, fakat pek varlık

gösteremeyen Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yönetim kurulu yenilenir. İlginçtir, Hacı Hamid Efendizâde Fazıl Bey'in ihbar telgrafında isimleri bulunan Diyarbakır Milis Tabur Kumandanı Binbaşı Yasinzâde Şevki (Ekinci) Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin başkanlığa seçilir! Cemiyetin yönetim kurulu üyeliklerine de İhsan Hâmit Tiğrel'in yanı sıra Müftüzâde Şeref [Uluğ], Cavit Ekin, Milis Yüzbaşısı Pirinççizâde Sıdkı [Tarancı] getirilmiştir.⁸⁹

Diyarbakır yerelindeki İttihatçı örgütlenme ile Milli Mücadele'yi gerçekleştiren kadroların bir noktada bütünleşmesi Ermeni kıyımına katılan unsurların zaman içinde itibarının iade edilmesi bakımından son derece önemlidir. 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan yeni TBMM için en önemli mesele Yunan Ordusu'na karşı silahlı direnişin örgütlenmesidir. 1919 sonundan itibaren Milli Mücadele'ye omuz veren yerel güçlerin Ankara nezdindeki temsilcilerinin geçmişte ne yaptıklarının, nasıl zengin olduklarının, yerel güç ve itibarlarını neye borçlu olduklarının artık pek önemi kalmamıştır.

Sonuç olarak, 1915 yılında Diyarbakır'da yaşananlar hakkında şunları söyleyebiliriz:

1. İttihat ve Terakki kadroları, Doğu Anadolu'da artık sadece bir kimlik ve reform talebinden daha ötede bir noktaya gelmiş olan ve maddi planda “tarım ve toprak sorunu” üzerinde yükselen Ermeni meselesini anayasal eşitlik, kanun hâkimiyeti, can ve mal güvenliği veya idari reform doğrultusunda çözmekten aciz kalmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinde bölgenin düzenini altüst eden Hamidiye Alaylarının sadece ismi değişmiş ve 31 Mart sonrasında sadece II. Abdülhamid'e şahsen bağlı olan bazı “Başbozuk Paşaları”nın üzerine gidilmiştir. Yeni rejime boyun eğen ve çoğunluğu artık kentlere yerleşmiş toprak ağası durumunda olan Kürt seçkinlerinin çoğu 1908 öncesinde olduğu gibi yerel kamu yöneticileri nezdindeki imtiyazlı konumlarını sürdürmeyi becermişlerdir.

2. 1908 Temmuzunda Anayasa'nın tekrar yürürlüğe konmasını ve “Hürriyet” rejiminin kurulmasını sevinçle karşılayan bölge ahalisinin istediği olmamıştır. Yeni rejim, onları da hayal kırıklığına uğratmıştır. Kürt Beyleri ve artık kentlileşmiş olan mütegalibenin baskıları altında bunalan, tapu oyunları ile toprakları ellerinden alınan, ürününe el konan, bir yandan devletin istediği vergi diğer yandan da Kürt Beylerinin aldığı haraç altında ezilen, hayvanları çalınan ve kendi toprağında “yarıcı” haline gelmek üzere olan Ermeni, Süryani ve Kürt köylülerinin “hak arayışları” karşılıksız kalmıştır.

3. 1908 sonrasında Kürt seçkinleri açısından baktığımız zaman, onlar da İttihatçıların modernleşmeci siyasi üslubu, II. Abdülhamid'i Ermeni siyasi örgütleri ile birlikte devirmiş olmaları ve “alafranga” tavırları nedeniyle II. Meşrutiyet rejimine karşı mesafeli davranmışlardır. Geleneksel iktidar yapılarının ve sembollerinin hâlâ egemenliğini koruduğu bölgenin içinden çıkan siyasi seçkinlerin başka türlü davranmaları da beklenemezdi. Bir yandan, İttihat ve Terakki yanlısı kamu yöneticileri Kürtleri “gayri medeni, yağmacı ve vahşi” olarak

görürken; diğer yandan Kürt seçkinleri de İttihatçıları “dinden çıkmış” ve yerel Ermenilerle işbirliği içine girerek kendilerini tasfiye etmeyi düşünen “Rumelili ecnebler” olarak görmeye başlamışlardır.

4. 1914 yılına geldiğimizde, bölgede yaşanan toplumsal ve ekonomik eşitsizliklerin üzerine bir de Çarlık Rusyası'ndan kaynaklanan ve giderek yoğunlaşan dış tehdit binmiştir. Birinci Dünya Savaşı'na giden günlerde, her şeye rağmen Doğu Anadolu'yu elde tutmak, bölgenin Ermeni nüfusuna sürekli göz kırpan Çarlık Rusyası'nın genişlemeci emellerine karşı direnmek amacıyla İttihatçılar kendilerine yerel bir dayanak arayışı içine girmiştir. 1914 yılı yaz ve sonbahar aylarında bazı Kürt seçkinlerinin Çarlık Rusyası ile yakınlaşma çabaları da İstanbul'daki telaş ve endişenin dozunu arttırmıştır. Özellikle, Aralık 1914'te yaşanan Sarıkamış fiyaskosunun yarattığı askeri çöküşün faturasını Anadolu'nun Ermeni ahalisine çıkartma ve bir anlamda Enver Paşa'nın askeri başarısızlıklarından Ermeni nüfusu sorumlu tutma çabaları İttihatçı liderliğin sarıldığı son can simidi olmuştur. Sarıkamış felaketinden sonra, 2 Ocak 1915'te başlayan Rus karşı saldırısı İttihat ve Terakki yönetimini aslında hiç sevmedikleri, “vahşi, yağmacı ve gayri medeni” buldukları Kürtlerle ittifak noktasına itmiştir.

5. Seferberliğin başlangıcından itibaren İttihat ve Terakki hükümeti, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki mal, servet ve etkinlik mücadelesini sivil kaynaklı şiddete izin vererek çözmeyi tercih etmiştir. Diyarbakır'da “Vilâyât-ı Şarkıyye Meselesi kalmayacaktır” iddiası ile yola çıkan, daha valilik görevini devralmadan önce “savaş sırasında ne yapılırsa kâr sayılacağından, Ermenilere karşı en kestirme usulü tatbik etmek fikrinde” olan Dr. Reşid Bey'in kafasındaki çözüm Ermeni nüfusun çöllere sürülerek yok edilmesinden ibarettir. Fakat elindeki askeri güçle bu çözümü hayata geçirecek olanaklardan yoksundur. Diyarbakır'da Dr. Reşid Bey'in temsil ettiği devlet gücü, Diyarbakır'ın İçkale mevkiine sıkışmış birkaç düzine devlet memuru ile cılız jandarma kuvvetinden ibarettir. Şehirde ve kazalarda bulunan Ermeni nüfusu sadece bu jandarma gücünü kullanarak çöllere sürmek ve yok etmek teknik olarak imkansızdır.

6. Rus Ordusu'nun Van'a doğru yöneldiği günlerde, Dr. Reşid Bey'in ve yerel destekçilerinin Diyarbakır Ermenilerinin ileri gelenlerini önce evlerinde silah ve asker kaçağı arama iddiası ile göz altına almalarını, ardından İçkale'deki hapishanede korkunç koşullarda tutmalarını ve sonra tehcir bahanesiyle yola sürmelerini, Ermeni katliamını gerçekleştirmeleri için yerel güçlere “yeşil ışık yakılması” olarak görmek gerekir. Nitekim, Dr. Reşid Bey'in Ramanlı aşireti mensuplarıyla kurduğu kanlı ortaklık, bir kamu yöneticisinin sivil kökenli şiddeti açığa çıkartmak ve meşrulaştırmak için kurguladığı bir plandır. Bu planın hayata geçmesinde kamu yöneticisinin düzenleyici olarak rolü vardır, ama katliamı gerçekleştiren ve ondan nemalanan sivil güçlerdir. Tabii ki her zaman olduğu gibi, nemalanma sürecinde ganimet eşit olarak dağıtılmamıştır. Bireyler ve toplumsal gruplar sahip oldukları toplumsal ve siyasal güç oranında talandan pay almışlardır.

Ganimetten pay alma sürecinde gerçekleşen eşitsizlikler daha sonraki dönemde ortaya çıkacak olan toplumsal gerilimlerin de temelini atmıştır.

Ermeni nüfusun kökünün kazanması, esas olarak, Diyarbakır'ın ticaretinde etkin rol oynayan bu kesimin malının ve mülkünün şehrin mütegalibesi arasında paylaşılmasıyla sonuçlanmıştır. Savaş başladıktan sonra, İttihatçılar, Kürtlerin devlete sadakatini sağlama almak için, onlara Ermenilerin malını, mülkünü ve en nihayetinde canlarını ikram etmeyi seçtiler. 1915 yılında Diyarbakır seçkinlerinin Ermeni kırımına onay verip, ayrıca fiilen katliama katılarak ne kazandıklarını bugün tam olarak hesaplamak mümkün değildir. Ama Diyarbakır'ın eski mahallelerindeki dar sokaklarda küçük bir gezinti bile, bizlere Diyarbakır'ın 1915'te neler kaybettiğini göstermeye yeter.

1 Bu makale, "1915'te Ermeni Tehcirine Direnen Osmanlı Kamu Yöneticileri" başlıklı kitap çalışması çerçevesinde derlenmiş arşiv belgelerinden faydalanılarak kaleme alınmıştır. Kitabın 2013 yılında yayımlanacağını umut ediyoruz. Bu yazıyı daha önceden okuyarak bazı eleştirileri ve önerilerini esirgemeyen Ara Sarafian ve Yektan Türkyılmaz'a teşekkürlerimizi sunuyoruz. Tabii ki mevcut bütün hatalar bizimdir - A. A ve A. K.

2 Ara Sarafian, *Talat Paşa'nın Ermeni Soykırımını Raporu*, Londra, Gomidas Enstitüsü Yayını, 2011, s. 5

3 *A.g.y.*, s. 6. Bu hesaplamalar, Murat Bardakçı'nın yayına hazırladığı *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi* (İstanbul: Everest Yayınları, 2008) başlıklı kiptaki bilgiler esas alınarak Ara Sarafian tarafından yapılmıştır.

4 Murat Bardakçı, *a.g.y.* s. 109. Ayrıca Raymond Kévorkian, İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesinin verilerine göre, Diyarbakır Vilayeti içindeki Ermeni nüfusunun 106.867 olduğunu ifade ediyor. Bkz. Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, Londra: I. B. Tauris, 2011, s. 355.

5 Ara Sarafian, *a.g.y.*, s. 57.

6 BOA [Başbakanlık Osmanlı Arşivi], DH.ŞFR 486/89, 31 Ağustos 1915 tarihli şifreli telgraf. Başbakanlık Osmanlı Arşivi bünyesinde bulunan "Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemî Belgeleri" (DH.ŞFR) fonunda bulunan ve belge numaraları 450 ve devamı ile başlayan telgraflar, esas olarak vilayetlerden merkeze yollanan şifreli yazışmaları kapsamaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan bu belgeler, ilk olarak 2010 yılında okuyucuya açılmıştır.

7 DH.EUM. 2 Şb, 68/71, 18 Eylül 1915 tarihli şifreli telgraf. Ayrıca bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı: 1878-1920*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü - Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2007, s. 262.

8 *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray, Hayatı ve Hâtıraları*, haz. Nejdet Bilgi, İzmir: Akademi Kitabevi, 1997, s. 107

9 Mustafa Celalettin Hocaoğlu, "Osmanlı Ermenilerinin Tehcir Yolları: 1915", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2006, s. 99-106.

10 Bu konuda son derece ayrıntılı bir çalışma için bkz. Suavi Aydın ve Jelle Verheij, "Confusion in the Cauldron: Some Notes on Ethno-Religious Groups, Local Powers and the Ottoman State in Diyarbakir Province, 1800-1870", *Social Relations in Ottoman Diyarbakir, 1870-1915* içinde, Joost Jongerden ve Jelle Verheij (haz.) Leiden: Brill, 2012, s. 15-54.

11 Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Ankara: İmge Yayınları, 2007, s. 196

12 Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s. 280-283.

13 Bu konuda ayrıntılı bir analiz için bkz. Christopher Clay, "Labour Migration and Economic Conditions in 19th Century Anatolia", *Middle Eastern Studies*, Cilt 34, No. 4, 1998, s. 1-32.

14 Janet Klein, "Power in the Periphery: The Hamidiye Light Cavalry and the Struggle over Ottoman Kurdistan, 1890-1914," Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 2002, s. 24-25.

15 Bu derleme içinde, bkz. Suavi Aydın, "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başında Aşiret ve Devlet: İmparatorluğun Kendi Şarkında Taşrayla İmtihanı", s. 159-74.

16 1894'teki katliamlar ve Ermeni nüfus içindeki topluca din değiştirme olayları hakkında bkz. Selim Deringil, *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*. Cambridge: CUP, 2012, s. 197-224.

17 "Esbak Dahiliye Nazırı ve Halep Valisi Celal Bey'in Anıları", *Vakit*, 10 Kanun-ı evvel [Aralık] 1918. (Sadeleştirme bizimidir A. A ve A. K).

18 Klein, *a.g.y.*, s. 219.

19 *A.g.y.*, s. 226

20 Abdurrezzak Bey'in önce Rusça yazdığı, sonradan Kürtçe ve Türkçeye çevrilen hayat hikayesi için bkz. Abdurrezzak Bedirhan, *Otobiyoğrafya*. Çeviri: Hasan Cuni, İstanbul: Peri Yayınları, 2000.

21 Michael A. Reynolds, "Abdurrezzak Bedirhan: Ottoman Kurd and Russophile in the Twilight of Empire", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Cilt 12, No. 2, Bahar 2011, s. 411-450.

22 Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Ian M. Smith'ten İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir Louis Mallet'e, 14 Şubat 1914 tarihli rapor, FO 195/2458, zikreden Klein, s. 253-254.

23 Son dönem Osmanlı kamu yöneticileri arasında Deringil'e göre egemen olan "ödünç alınmış kolonyalizm" hakkında bkz. Selim Deringil, "Hal-i Vahşet ve Bedeviyette Yaşarlar": Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu ve Post-Kolonyalizm Tartışması", *Simgeden Millete* içinde. İstanbul: İletişim, 2007, s. 165-217.

24 BOA. DH.ŞFR 442/64. Diyarbakır Vali Vekili Şefik Bey'den Dahiliye Nezaretine, 28 Eylül 1914 tarihli telgraf.

25 Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul: Simurg Yayınları, 2000, s. 169.

26 Gülsoy, *a.g.y.*, s. 169.

27 Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, Londra: I. B. Tauris, 2011, s. 355.

28 Mehmet Beşikçi, "Between Voluntarism and Resistance: The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005, s. 150.

29	<i>A.g.y.</i> s. 176.
30	Mustafa Âkif Tütenk, “Diyarbakir’in Son 60 Yıllık (1892-1952) Vak’aları”, <i>Kara - Amid: Diyarbakırı Tanıtma Derneği’nin Yılda Üç Defa Çıkardığı Kültür Dergisi</i> , Yıl II – III, Sayı 2-4, 1956-1957-1958, s. 339.
31	Mustafa Âkif Tütenk’in yayımlanmamış anılarından nakleden, Şevket Beysanoğlu, <i>Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi</i> , Cilt 2, Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 1998, s. 787.
32	Edward J. Erickson, “The Armenians and Ottoman Military Policy, 1915”, <i>War in History</i> , Cilt 15, No. 2, 2008, s. 141-167.
33	Ali Emîri, <i>Osmanlı Vilâyet-i Şarkıyyesi (Doğu Vilayetleri)</i> , Ankara: İlähiyât Yayınları, 2005, s. 44
34	Mehmet Beşikçi, <i>a.g.y.</i> s. 314.
35	Liman von Sanders, <i>Türkiye’de Beş Sene</i> , İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006, s. 72.
36	Kanun metni için bkz. Takvim-i Vekayi, 30 Ramazan 1332 [22 Ağustos 1914] Metin için ayrıca, Cezmi Tezcan, “Tekalif-i Harbiye ve Tekalif-i Millîye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mâlî Politikaları”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2005, s. 72.
37	Thomas K. Mugerditchian, “The Diarbekir Massacres and Kurdish Atrocities”, (Kahire, 1919). Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929, 867.4016.417 numaralı belge. Diyarbakır’da İngiliz Konsolos Yardımcısı ve çevirmen olarak görev yapan Tomas Mıgırdıçyan, savaşın başlaması üzerine 1 Kasım 1914 tarihinde şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Rapor, esas olarak Levon Kasapyan ve Tomas Donciyan’ın tanıklıklarına dayanmaktadır. Yöneticilere rüşvet verdiği için 1915 yılının Kasım ayına kadar şehirde kalmasına izin verilen Donciyan ailesinden, Doğu Anadolu’ya sürülen Arap milliyetçisi Fâiz Bey’in anılarında bahsedilmektedir. Bkz. Fâiz El-Ghusein, <i>Martyred Armenia</i> , Londra: C. Arthur Pearson Ltd, 1917, s. 26. Bu iki kaynağa da ulaşmamızı sağlayan Dr. Hilmar Kaiser’e minnettarız.
38	Zaven Der Yeghiayan, <i>My Patriarchal Memoirs</i> , Mayreni Publishing, 2002, s. 36
39	<i>Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızâde Hamit Bey</i> , haz. Halit Eken. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008, s. 465.
40	<i>A.g.y.</i> , s. 471. Dahiliye Nezareti ile Diyarbakır Valisi Hamit Bey arasındaki yazışmalar için bkz. DH. İD. 176/76, 9 Ocak 1915.
41	Mıgırdıçyan, <i>a.g.y.</i> , s. 19.
42	<i>A.g.y.</i> , s. 19-20.
43	Mıgırdıçyan’ın raporu, ayrıca Kahire’de Ermenice olarak da yayımlanmıştır: Thomas Mgrdichian, <i>Dikranakerdi Djarter ev Kurderou Kazanoutunner</i> , Kahire: K. Gihanian, 1919.
44	Mehmet Reşid (Şahingiray) Bey 1873 yılında Kafkasya’da doğmuştur. Çerkezlerin “Bzedog” kabilesindedir. Çarlık Rusyası’nın 1874 yılında Kafkasya’yı işgali üzerine ailesi İstanbul’a göç etmiştir. İlk ve orta eğitimini tamamladıktan sonra 1888 yılında Gülhane Askeri Tıbbiye’ye girmiştir. 1889 yılında Askeri Tıbbiye’de birkaç yıl sonra “İttihat ve Terakki Cemiyeti” ismini alacak olan gizli örgütü kuran beş kişiden biridir. 1894 yılında Tabip Yüzbaşı olarak okulu bitiren Dr. Reşid Bey daha sonra Avrupa’daki Jön Türklerle ilişki kurduğu için tutuklanmış ve 1897’de Trablusgarb’e sürgün edilmiştir. 1908 sonrasında sürgünden dönen Reşid Bey doktorluktan istifa ederek kamu yönetimine girmiştir. Hums, İstanköy, Kozan, Lâzistan ve Balıkesir

gibi şehirlerde mutasarrıf olarak görev yapmıştır. 1914 yılında Ege kıyılarındaki Rumların göç ettirilmesinde aktif rol oynamıştır. 1914 yılı Temmuz ayında Şark Vilayetleri Umum Müfettişliği’ne “Kâtib-i Umûmi” olarak atanmıştır. Daha sonra Basra, Bağdat, Musul, Diyarbakir ve Ankara valiliklerinde bulunmuştur. 1917’den sonra kamudaki görevinden ayrılıp “losyon ticareti” ile uğraşan Dr. Reşid Bey, mütareke döneminde Ermeni tehciri ile ilgili olarak 5 Kasım 1918 tarihinde göz altına alınmıştır. Yargılanma aşamasında iken 25 Ocak 1919 tarihinde Bekirağa Bölüğü’nden kaçmıştır. Kaçak olarak İstanbul’da saklandığı sıralarda anılarını ve savunmasını kaleme almıştır. 6 Şubat 1919 günü yakalanacağını anlayınca intihar etmiştir. TBMM Hükümeti tarafından Dr. Reşid Bey’in ailesine maaş bağlanmış ve kirası ile geçinmeleri için bir de dükkân verilmiştir. Bkz. Nejdet Bilgi, <i>a.g.y.</i> s. 7-41.	
45	DH.ŞFR 50/95, 24 Şubat 1915.
46	DH.ŞFR 50/94, 25 Şubat 1915.
47	DH.ŞFR 463/80, 3 Mart 1915 (Vurgular bize ait A. A. ve A. K).
48	Dr. Reşid, Diyarbakır Valiliği görevinden alındıktan sonra 26 Mart 1916 tarihinde Ankara’ya vali olarak atanır. Dr. Reşid’in kişiliği ve siyasal anlayışı hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Hans-Lukas Kieser, “Dr. Mehmed Reshid (1873 – 1919): A Political Doctor”, Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller (haz.) <i>Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah</i> içinde. Zürih: Chronos Verlag, 2002, s. 268.
49	Resimli Tarih Mecmuası, 1953 yılı, s. 2444. İttihat ve Terakki Kâtib-i Umumisi Mithat Şükrü Bleda’nın anıları, <i>İmparatorluğun Çöküşü</i> (İstanbul: Destek Yayınevi, 2010) başlığı altında yayımlanmıştır. İlginçtir, yukarıda alıntılanan paragraf kitapta sansür edilmiştir!
50	David Gaunt, <i>Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I</i> , New Jersey: Georgias Press, 2006, s. 169-170.
51	DH.ŞFR 468/146, 27 Nisan 1915 (Vurgular bize ait A. A. ve A. K).
52	Dr. Reşid Bey, Karesi (Balıkesir) Mutasarrıfı olarak görev yaparken, 1914 yılı Temmuz ayında “vali” kadrosuna yükseltilmiş ve Binbaşı Hoff’un yanına “Kâtib-i Umûmi” olarak atanmıştır. Bkz. Bilgi, <i>a.g.y.</i> , s. 22.
53	Kâmuran Gürün, <i>Ermeni Dosyası</i> , Ankara: TTK Yayınları, 1983, s. 189-192.
54	Şevket Beysanoğlu, <i>Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi</i> , Cilt 2, Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 1998, s. 793-794.
55	Dr. Reşid Bey’in Dahiliye Nezareti’ne yolladığı ilgili telgraf şöyledir: “Ermenilerin en küçük bir fırsattan istifade emelinde bulduklarına ve pek faalane çalışmakta olduklarına ve vilayet dahilinde kuve-i askeriyeye olmadığı gibi jandarmalar da zabt u rabtdan mahrum olmasına nazaran indelicab kahr-ı tenkile ve temin-i asayişe memur edilmek üzere burada teşkilat-ı hafiyeye icrası be-gayet elzem olmakla, heyet-i istihbariyyeye ve bu teşkilat-ı hususiyeye sarf edilmek üzere mikdar-ı kafi tahsisat-ı mesture havalesi itası...” DH.ŞFR 468/22, 19 Nisan 1915.
56	Beysanoğlu, <i>a.g.y.</i> , s. 793-794.
57	Mıgırdıçyan, <i>a.g.y.</i> , s. 28.
58	DH.ŞFR 50/210, 9 Mart 1915.
59	Özellikle Van ve çevresindeki çatışmaların ve Van’da 70 gün süren Ermeni yönetiminin anlatımı için bkz. Yektan Türkylmaz, “Rethinking Genocide: Violence and Victimhood in Eastern Anatolia, 1913-1915”, Basılmamış Doktora Tezi, Department of

		Cultural Anthropology, Graduate School of Duke University, 2011. Bölüm 5.
60		Kévorkian, <i>a.g.y.</i> , s. 326-327.
61		Edward J. Erickson, <i>Size Ölmeyi Emrediyorum: Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu</i> , İstanbul: Kitap Yayınevi, çev. Tanju Akad, 2011, s. 144
62		DH.ŞFR 423/9, 5 Nisan 1915. Her ne kadar bu telgrafın tarihi belgede 5 Nisan 1914 olarak yazılı ise de, 1914 yılı bahar aylarında daha savaş başlamamış olduğu için hükümetin askeri birlikleri “Van’dan Bahçesaray’a çekmiş” ve anılan bölgeyi “Ermenilere veriyor ve satıyor” olması pek mümkün değildir. Bu nedenle, telgrafta bulunan 5 Nisan 1914 tarihinin yanlışlıkla yazıldığını ve doğru tarihin 5 Nisan 1915 olduğunu düşünüyoruz.
63		“Türkler, 24 Şubat 1915 tarihinde Harput, Diyarbakır ve Bitlis’teki Jandarma Taburlarını her an bir isyanın beklediği Van şehrine göndermek zorunda kaldılar” bkz. Edward J. Erickson, <i>Size Ölmeyi Emrediyorum: I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu</i> , çev. Tanju Akad, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2001, s. 90
64		Mıgırdıçyan, <i>a.g.y.</i> , s. 30-31.
65		“Allahümme yettim atfalehüm ve rammil nisaehüm ve’c’alhüm ğanimeten li’l-müslimin.” Tahmin edileceği gibi, böyle bir ayet Kuran-ı Kerim’de yoktur!
66		Köyün yeni ismi Suçeken köyüdür. Şikefta, Kürtçe “mağaralar” anlamına gelmektedir.
67		Hüseyin Demirer, <i>Ha Wer Delal: Emînê Perîxanê'nin Hayatı</i> , İstanbul: Avesta Yayınları, 2008, s. 77-87.
68		Demirer, <i>a.g.y.</i> , s. 79.
69		Hüseyin Demirer’in anlatısında Dr. Reşid’in Ramanlı Mustafa ve Ömer’e verdiği af mektubunun metni bulunmaktadır: “Vilayetimizin Elmedin kazasına merbut, Raman aşiretinin rüesalarından, müteveffa İbrahim oğulları Mustafa ve Ömer ağaların, vilayet-i celilimize, yaptıkları ve badema icra edecekleri takdire şayan hizmetlerinden dolayı, mazide işledikleri e’fali gayri kanuniyeden ve ukubatı gayri nizamiyenin, avf-i şahâneye, badema icra-i zunub eylemedikleri takdirde, mazhar olduklarını tasdik ve beyan ederim.” Bkz. Demirer, <i>a.g.y.</i> , s. 79.
70		Bu mahalle, Diyarbakır’ın yerlileri arasında “Gâvur Mahallesi” olarak da bilinir. Resmî ismi ise “Hasırlı Mahallesi” olarak geçmektedir.
71		2012 yılı Ocak ayında İçkale’deki eski Diyarbakır Hapishanesi’nin bir Kültür Merkezi’ne dönüştürülmesi sırasında yapılan kazılarda insan kemikleri bulunmuştur. Bu kemiklerin hikayesi ile ilgili olarak, bkz. Ayhan Aktar, “Diyarbakır 1915: Kötülüğün Arkeolojisi”, <i>Taraf</i> , 1 Şubat 2012.
72		DH.ŞFR 472/3, 21 Mayıs 1915.
73		DH.ŞFR 472/67, 25 Mayıs 1915.
74		Demirer, <i>a.g.y.</i> , s. 83.
75		Diyarbakır - Silvan yolunun 5. kilometresinde bulunan, yeni ismi ile Karaçalı Köyü.

76		<i>A.g.y.</i> s. 88.
77		Mıgırdıçyan, <i>a.g.y.</i> , s. 42.
78		Havranlı bir Bedevi ailesinin mensuplarından olan ve İstanbul’da Sultan II. Abdülhamid’in kurduduğu Aşiret Mektebi’nden mezun olan Fâiz el-Ghusein bir süre Harput’ta kaymakamlık yapmıştır. Daha sonra görevinden istifa edip Şam’da avukatlık yaparken Suriye Valisi Cemal Paşa’nın Alâiye’de kurduduğu mahkemede Arap milliyetçileri ile birlikte yargılanmıştır. Asılmaktan kurtulup Erzurum’da mecburi ikamete mahkum edilmiştir. Mevcutlu olarak Erzurum’a giderken, Erzurum’un Rus tehdidi altında olması nedeniyle Diyarbakır’da mecburi ikamete tabi tutulur. 1915 yılının yaz sonundan itibaren, Fâiz Bey önce 22 gün Diyarbakır Hapishanesi’nde tutulmuş ve daha sonra da ev kiralayarak şehirde altı buçuk ay mecburi ikamette bulunmuştur. Diyarbakır Hapishanesi’nde ve şehirde Ermenilerin başına gelenlerle ilgili olarak birinci elden bilgi toplamıştır. Fâiz el-Ghusein, 1916 yılında bir yolunu bulup Hindistan’a firar etmiş ve Bombay’da anılarını kaleme almıştır. Fâiz el-Ghusein, anılarında Kürt mütegalibesine rüşvet verdikleri için Diyarbakırlı Donciyan ailesinin tehcir edilmediklerini ve 1915 yılının Kasım ayına kadar şehirde kaldıklarını ifade etmektedir. Bkz. Fâiz el-Ghusein, <i>Martyred Armenia</i> , Londra: C. Arthur Pearson Ltd, 1917, s. 26.
79		DH.ŞFR 54/406, 12 Temmuz 1915.
80		DH.ŞFR 54-A/248, 22 Temmuz 1915.
81		DH.ŞFR 482/83, 4 Ağustos 1915 (Vurgular bize ait A. A. ve A. K).
82		Şükrü Kaya (1883-1959). İstanköy’de doğdu ve Galatasaray Lisesi’nden mezun oldu. Hukuk Mektebi’ni bitirdikten sonra önce Hariciye Nezareti’nde ve daha sonra da Dahiliye Nezareti’nde görev yaptı. 1918 yılında memuriyetten ayrılarak İzmir’e yerleşti. 1919 yılında tutuklandı ve Malta’ya sürgün edildi. Malta’dan kaçtıktan sonra bir süre Avrupa’da saklandı ve daha sonra da Ankara’ya geçerek Milli Mücadele’ye katıldı. 1923 -1938 yılları arasında Milletvekiliği ve İnönü hükümetlerinde İçişleri Bakanlığı yaptı. İngiliz İşgal Kuvvetlerinin Şükrü Kaya ile ilgili suçlamaları için bkz. Vartkes Yaghiayan, <i>Malta Belgeleri</i> , İstanbul: Belge Yayınları, 2007, ss. 123-125.
83		DH. İ UM, Dos. No: E-15, Belge no. 54. Zikreden Tuncay Öğün, <i>Vilayât-ı Şarkıye Mültecileri: 1915-1923</i> , Ankara: Babil Yayınları, 2004, s. 37-39.
84		DH.ŞFR 530/33, 28 Haziran 1916.
85		DH.KMS 57-2, 23 Aralık 1919.
86		O günlerde İstanbul’da Ali Rıza Paşa kabinesi iş başındadır. Dahiliye Nazırı ise, [Damat] Mehmet Şerif Paşa’dır. Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, <i>Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar</i> , İstanbul: MEB, 1950, s. 2110-2114.
87		DH.KMS 57-2, 5 Ocak 1920.
88		İttihat ve Terakki listesinden seçilerek Osmanlı Meclisi’nde üç dönem Diyarbakır mebusluğu yapan Mehmet Zülfü Bey (1876-1940), arkadaşı Diyarbakır Mebusu Pirinççizâde Feyzi Bey (1878-1933) gibi İngiliz işgal kuvvetleri tarafından tevkif edilerek 1920 yılında Malta’ya sürülmüştür. Yurda döndükten sonra TBMM’de Diyarbakır milletvekili olmuş ve Lozan Konferansına danışman olarak katılmıştır. Feyzi Pirinççioğlu ise Malta’dan döndükten sonra TBMM’de milletvekiliği ve çeşitli Cumhuriyet hükümetlerinde Nafia Vekilliği görevlerinde bulunmuştur. Bkz. <i>TBMM Albümü – 1920-2010, Cilt 1: 1920-1950</i> . Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Yayını No. 1, 2010, ilgili maddeler.
89		Diyarbakır’da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin kuruluşu ile ilgili bilgiler, Mahmut Goloğlu’nun İhsan Hâmit Tiğrel ile 1968 yılında yaptığı mülakattan elde edilmiştir. Bkz. Mahmut Goloğlu, <i>Sivas Kongresi</i> , Ankara: Başnur Matbaası, 1969, s. 235-236. TBMM Albümündeki biyografik bilgilere göre de İhsan Hamit Tiğrel (1890-1985), TBMM II. Dönem Ergani Milletvekili; Abdurrahman Şeref Uluğ (1892-1976), TBMM II. Dönem Diyarbakır Milletvekili; Abdulkadir Cavit Ekin (1895-1976), TBMM II. Dönem Diyarbakır Milletvekili olarak görev yapmışlardır.